مەولەوی

بەشی بیست و یەکەمین

مەولەوی ١٨٠٦-١٨٨٢

ژیان و شیعری مەولەوی

ژیانی مەولەوی

عەبدولڕەحیمی کوڕی مەلا سەعیدی تاوەگۆزی لە ساڵی ١٨٠٦ لە گوندی سەرشاتەی ناوچەی تاوەگۆز لە باشووری زێی سیروان لەدایکبووە. ئەو کاتە بابانی سلێمانی فەرمانڕەوا بوون و کوردستانی باشوور بەشێک بوو لە دەوڵەتی عوسمانی. مەلا سەعیدی تاوەگۆزی لە نەوەی مەلا یووسفی جانی کوڕی سەید مەلا ئەبووبەکری چوڕی بوو. هێشتا منداڵ بووە ماڵەوەیان گواستوویانەتە گوندی بێژاوەی نزیک هەڵەبجە.

سەرەتای خوێندنی شاعیر لای باوکی بووە. وەک لە مێژووی ژیانی دەردەکەوێ لە منداڵییەوە لە هیچ شوێنێک بۆ ماوەیێکی زۆر ئۆقرەی نەگرتووە. لەدوای خوێندن لای باوکی بۆ ماوەیێکی کەم چووە بۆ پاوە (هەورامانی لهۆن) ئینجا ڕووی کردۆتە چوڕ لە مەریوان، لەوێوە بۆ سنە لە مزگەوتی وەزیر دامەزراوە، ئەوجا ماوەیێک بۆ خوێندن لە بانە بووە، لە پاشانا لە سلێمانی گیرساوەتەوە و لە مزگەوتی گەورە نیشتەجێ بووە و لای شێخ مارفی نۆدێ خوێندوویەتی. لەدوای ئەمە ڕووی کردۆتە هەڵەبجە و لەپاش ماوەیێک لە قەڵای جوانڕۆ ژیاوە. لێرەدا جارێکی دیکە ڕوو دەکاتەوە سنە و لە مزگەوتی دارولئیحسان دەژی لەدوای ماوەیێک ڕوو دەکاتەوە سلێمانی.

لەدوا سەفەری شاعیر بۆ سنە لە دەوروبەری ساڵی ١٨٣٩ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ڕەزا قولّی خانی کوڕی خوسرەوخانی والی و، لەپاش گەڕانەوەی بۆ سلێمانی ئیلهام لە خەیاڵیدا دەکەوێتە جووڵە، هەستکردن بەگێتیی گیانی سۆفیزم دەکەوێتە بزووتنەوە و لەو ڕۆژگارەدا کەسایەتی شیعری مەولەوی دروست دەبێ و لە دواڕۆژدا بەرهەمی شیعری دادەهێنێ.

مەولەوی وەکو هەموو مرۆڤێک دەکەوێتە سەر هەوەسی تەریقەتی سۆفیزم. تەریقەتی نەقشبەندی، بەتایبەتی پێوەندی لەگەڵ دیالێکتی گۆران دەبوو ببێ بەو فەلسەفەیەی تێنوویەتی شاعیری دەشکاند لە گێتیی گیاندا، بۆ ئەم مەبەسە ڕوو دەکاتە تەوێڵە و بەشێخ وەسمان شاد دەبێ، لەدواییدا دەبێتە شێخ و مورشیدی گەورەی.

مەولەوی لەدوای تەواوکردنی خوێندن لە گوندی چوڕستانە مەلایەتی دەکا، لە سەردەمی مەلایەتیشیدا بۆ ماوەیێکی زۆر لە جێیێک نامێنێتەوە، جێگۆڕکێی زۆر دەبێ، لە چوڕستانەوە دەچێ بۆ گوندی بێژاوە، لەوێ زۆر نامێنێتەوە و دەچێتە گوندی بیاوێڵە و ئەمە مەنزڵی پێش دوایی ژیانی دەبێ. لێرەوە بۆ دواجار ڕوو دەکاتە گوندی سەر شاتەی مەڵبەندی لەدایکبوونی تا دوایی ژیانی لەوێ دەمێنێتەوە.

نازناوی شیعری عەبدولڕەحیمی تاوەگۆزی «مەولەوی»یە، لەو ماوەیەی مەولەوی لە سنە بووە و لە مزگەوتی دارولئیحسان ژیاوە، والی ئەردەڵان ڕەزا قولّی خانی کوڕی خوسرەو خانی والی بە ڕەسمی لەقەبی مەولەوی داوەتێ. ئەم نازناوە لە بنجدا نازناوی جەلالەدینی ڕۆمییە، بێ گومان جێی شانازی و سەربڵندی و گەورەیی بووە بۆ عەبدولڕەحیمی تاوەگۆزی لەلایەن والیی ئەردەڵانەوە ئەو لەقەبە گەورەیەی پێ ببەخشرێ، جگە لەوە ئەو حوجرەیەی مزگەوتی دارولئیحسان کە مەولەوی تێیدا ژیاوە و ژمارە (١٩)یە لەناو حوجرەی مەلایان تا ئێستا خەڵکی بە«حوجرەی مەولەوی» ناوی دەبەن.

ئەم شاعیرەمان نازناوی مەولەوی لە شیعریدا بەکار نەهێناوە، نازناوێکی دیکەی هەیە «مەعدووم» یا «مەعدوومی»، ئەمەیانی لە هەندێ شیعریدا بەکارهێناوە، ئەمەش نەک وەکو شاعیرانی ڕینیسانسی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور کە نازناویان لەدوادێڕی غەزەل یا قەسیدە بەکارهێناوە (نالی و سالم و کوردی) بەڵکو مەولەوی نازناوی لە سەرەتای شیعر یا لەناو شیعرەکە بەکاری هێناوە نەک لەدوادێڕدا.

لە دەوری لاویەتی مەولەوی، لە گوندی چوڕستانە هەندێ بنەماڵەی بەڕەچەڵەک ئەفغانی دەژیان، ئەمانە سۆفیی تەریقەتی نەقشبەندی بوون. مەولەوی ئاشنایەتی لەگەڵیاندا پەیدا دەکا، ئەو برادەرایەتییە دەبێتە هۆی ئەوەی شاعیر حەز لە کچێکیان بکا و بیکا بەهاوسەری خۆی. ئەو کچە ناوی عەنبەر خاتوون بوو. بەشێکی زۆر لە شیعرە دڵدارییەکانی مەولەوی ڕەنگدانەوەی ئەو دڵدارییە گەرمە بوون.

لە سەردەمی فەقێییەتیدا مەولەوی لە گوندی خانەگای ناوچەی هەورامان حەزی لە ڕابیعەی کچی مامۆستای خۆی سەید عومەری خانەگا کردووە، بەڵام بۆی ڕێک نەکەوتووە بیهێنێ، بێگومان ئەم دڵدارییە کاری لێ کردووە و بووە بەسەرچاوەی ئیلهام بۆ هۆنینەوەی هەندێ لە شیعرەکانی. جگە لە گیانی عەنبەر خاتوون و ڕابیعە لەوانەیە گیانی ژنی دیکەش هەستی ناسکی مەولەوییان جووڵاندبێ و شیعری بۆ وتبن، بەڵام هەرگیز لە عەنبەر خاتوون بەولاوە ئەوانی دیکە نادۆزرێنەوە.

مەولەوی لەگەڵ ئەوەی سۆفی بووە، بەڵام لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا گۆشەگیر نەبووە، بەڵکو بەپێچەوانەوە پێوەندیی کۆمەڵایەتی زۆر فراوان بووە، برادەرایەتی لەگەڵ زۆربەی خەڵکە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵدا بووە، بەتایبەتی شاعیر و ڕۆشنبیر و ئاغا و شێخی تەریقەتی نەقشبەندی (سەراجەدین و بەهائەدین و زیائەدین)، هەروەها (شێخ محەمەد جەسیمی سنە و محەمەد پاشا و مەحموود پاشای جاف). شیعری پێشکێش بەبرادەرانی کردووە هی وەکو (شێخ موئمینی سازانی و شێخ حەسەنی سازانی و شێخ یووسفی نوسمەیی و شێخ عەزیزی جانەوەری و ئەحمەد بەگی کۆماسی و شێخ عەبدوڵڵای داخی) و هی دیکە.

لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا مەولەوی دڵکراوە بوو، دەم بەخەندە و قسەخۆش بوو، بەڵام لەدوا ساڵانی ژیانی هەستونەستی ناو دەروونی گۆڕا بوو، هەست بەوە دەکرا تووشی ڕەشبینی بووە، ئەم دیاردە سایکۆلۆجییە لە ئەنجامی هەندێ ڕووداوی ناخۆش بوو لە ڕێڕەوی ژیانیدا تووشیان هات بوو.

سروشتی کۆمەڵی کوردەواری بەگشتی و بەشێک لە نەریتە دەرەبەگییە دواکەوتووەکان هۆیێکی گرنگ بوون لە هەندێ ماوەی مێژوودا دووبەرەکی بکەوێتە ناو کۆمەڵ و ئاژاوە دروست ببێ لە ئەنجامی

شەڕوشۆڕی عەشرەتیی کە هەموو توانا و هێزێکی لە نەریتی بێ هۆشی و دواکەوتوویی و بیری نامرۆڤایەتی وەردەگرت. بەم جۆرە کارێکی ئاسایی بوو گوندی سەرشاتەی مەڵبەندی دوا ساڵانی ژیانی شاعیر بکەوێتە بەر تاڵان، لەو کردەوە چەتەگەرییەدا تەنیا نامەخانەی شاعیر تاڵان نەکرا وەکو کەلوپەلی دیکەی ناو ماڵ، بەڵکو بەر گڵپەی ئاگر کەوت و سووتا. ئەمە ڕووداوێکی جەرگبڕ بوو لە ژیانی مەولەویدا.

هەرچی مردنی عەنبەر خاتوونی خێزانی بوو کارەساتێک بوو بۆ شاعیر لە شیعریدا دەردەکەوێ عەنبەر خاتوونی زۆر خۆشویستووە، کۆمەڵێک شیعری ئیلهامی لەو خۆشەویستییە وەرگرتووە. ئەمە و وەکو ئاشکرایە مەولەوی ژنێکی دیکەشی هێناوە، بەڵام لە شیعری دڵداریدا زیاتر ئیلهامی لە عەنبەر خاتوون وەرگرتووە.

لوتکەی ئەو کارەساتەی ژیانی مەولەوی لێڵ کردووە، چەند ساڵیک پێش کۆچی دوایی هەردوو چاوی کوێر بووە. لێرەدا پرسیارێک لەم لایەنەوە قوت دەبێتەوە: یەکێک بەزکماک یا لە منداڵیدا تووشی ئەم نەخۆشییە ببێ لەوانەیە بڵیمەتێکی لێ بکەوێتەوە، بەڵام لە تەمەنی پیری یا لە سەردەمی دوا ساڵانی ژیانیدا کوێر بێ، ئەم چارەنووسە بەچی دەگەیەنێ؟ بەهەموو لێکدانەوەیێک ڕاستییەکە ئەوەیە دوا ساڵانی ژیانی شاعیر قورسترین ماوەییێک بووە لە تەمەنی سێ چارەکە سەدەی چەرخی نۆزدەم، ئەو ژیانە پڕ لە مەینەتییە لە ساڵی ١٨٨٢ کۆتایی پێ دێ، مەولەوی لە گوندی سەرشاتە کۆچی دوایی دەکا و هەر لەوێش دەنێژرێ.

دیوانی شیعری مەولەوی

مەولەوی یەکێکە لەو شاعیرە بەختەوەرانەی لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا بایەخێکی زۆری پێ دراوە لەلایەن ڕاگەیاندنەوە بۆ ناوبانگ و، لە ڕووی زانستییەوە بۆ هەڵسەنگاندن قسەی زۆری لەسەر کراوە و دیوانی بڵاوکراوەتەوە و لێکۆڵینەوە لەسەر بەرهەمی شیعری کراوە.

پیرەمێرد یەکەمین کەس بووە هەوڵی داوە بەشێک لە دیوانی شاعیر بەناوی «دیوانی مەولەوی و ڕۆحی مەولەوی» لە دوو بەرگدا لە سلێمانی (بەرگی یەکەم لە ساڵی ١٩٣٥، بەرگی دووەم لە ساڵی ١٩٤٠) بەچاپ بگەیەنێ. ئەوەی پیرەمێردی هان داوە گرفتار و هۆگری مەولەوی بێ وەکو خۆی دەڵێ، دەنگی خۆشی عەزیز ناوێک بووە: شیعری مەولەوی بەدەنگی خۆشی عەزیز ئامینە لەناو ئێمەدا برەوی پەیدا کرد، عەزیز گۆیندەیێکی عەزیز بوو، لە مەجلیسدا هیجرانی و لە چیادا قەتار هەر لەو دەهات.

پیرەمێرد لە دیوانی مەولەویدا لە لاپەڕەی جووت شیعری مەولەوی بەدیالێکتی گۆرانی (هەورامی) و لە لاپەڕەی تاک شیعرەکەی بەدیالێکتی کرمانجیی باشوور (سلێمانی) لە وەرگێڕانی خۆی بڵاوکردۆتەوە. بێ گومان ئەمە کارێکی باشە لەلایەن پیرەمێردەوە گەیەنراوەتە ئەنجام، بەڕاستی وەرگێڕانەکەی ئەو گەلێ شت لە شیعرەکاندا ڕوون دەکاتەوە، کەچی لەڕووی هونەری و چێژی شیعرایەتییەوە ئەسڵەکەی مەولەوی تەنیا خۆی نموونەی بەرزی ئەو داهێنانەیە کە مەولەوی مەبەسیەتی و وەرگێڕانەکەی پیرەمێرد جێی

ئەسڵەکە ناگرێتەوە.

جگە لە پیرەمێرد چەند کەسێکی دیکەش بەشیکردنەوە و لێکۆڵینەوە دیوانی مەولەوییان بڵاوکردۆتەوە.

١- دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوە و لێکدانەوە و لەسەر نووسینی مەلا عەبدولکەریمی موددەریس، لە بەغدا لە ساڵی ١٩٦١ چاپ کراوە.

٢- دیوانی مەولەوی سەید عەبدولڕەحیمی مەعدوومی، لەلایەن محەمەد ئەمینی ئەردەڵانییەوە لە هەورامییەوە گۆڕاوە بۆ زاراوەی سۆرانی، لە بەغدا لە ساڵی ١٩٩١ چاپ کراوە.

لێرەدا هەرچەندە بڵاوکەرەوەی دیوان وەستایەتی نواندووە لە وەرگێڕانی شیعری مەولەوی لە (هەورامی)یەوە بۆ (سۆرانی)، بەڵام دیسانەوە بەرهەمەکە بە زمانی بنچینەیی خۆی وەک بەرهەمێکی شیعری داهێنراو دەکەوێتە بەرچاو. وەرگێڕانەکە نرخی ڕوونکردنەوە و شیکردنەوەی هەیە.

٣- ڕیسالەی عیشق لە مەولەوی ناسیدا، بریتییە لە لێکۆڵینەوەیێک لە بابەت شاعیرەوە لەگەڵ لێکدانەوەی گوڵچنێک لە شیعرەکانی، لەلایەن سۆران سنەیی ئامادە کراوە و لە ساڵی ١٩٩١ لە شاری ورمێ ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیووبی بڵاوی کردۆتەوە.

دیوانی شیعری مەولەوی مەبەسی سەرەکی مێژووی ئەدەبی کوردییە، بەڵام وەک زانایێکی ئایینی ئیسلام بەرهەمی زانستیشی هەیە لە بابەت ئیسلامەوە بەشیعری کوردی ئەم کتێبانەی داناوە، ئەم بەرهەمە زانستییانە دەچنە ناو شیعری فێرکردن یا پەروەردەییەوە (دیداکتیکی).

بەرهەمە شیعرییە زانستییەکانی مەولەوی بەسێ زمان نووسراونەتەوە، کوردی و فارسی و عەرەبی، ئەوەی پێوەندی بەئێمەوە هەبێ بەرهەمە کوردییەکەیەتی.

ئەو کارە زانستییەی مەولەوی بەشیعری کوردی دانراوە، بەناوی «عەقیدە» و «العقيدة المرضية» و «زوبدەی عەقیدە» ناوبانگی دەرکردووە، بۆ یەکەمین جار لە قاهیرە لە ساڵی ١٩٣٣دا لەلایەن محیەدین سەبری کانی مشکانی بڵاوکراوەتەوە. بۆ جاری دووەم بەناوی «زوبدەی عەقیدە» لە سلێمانی لە ساڵی ٢٠٠٠دا لەلایەن حەمە ساڵح حاجی مەلا محەمەدی گەلاڵە چاپکراوەتەوە. ئەم چاپە بریتییە لە کتێبی دەسنووسێک بەخەتێکی خۆش شیعرەکان تۆمار کراون، لە لاپەڕە تاکی کتێبەکە بەئۆفسیت تێکستی دەسنووسەکە بڵاوکراوەتەوە، لە لاپەڕە جووتیدا شیعرەکان بەئیملای تازەی کوردی نووسراونەتەوە.

شاعیر عەقیدەکەی بەم شیعرانە دەست پێ دەکا:

زوبدەی عەقیدە و خولاسەی کەلام
هەر لە تۆ و بۆ تۆی حەمد و سەنای تام
هەر خۆتی بۆ خۆت بورهان دیتر بەس
بەشی خۆی تێکەڵ ناوێ بکا کەس

چاک واته خەیاڵ بێ تەقریب نەکەین
مەعلوومە تۆ تۆ و ئێمەیچ خۆ ئێمەین

بەم شیعرانەش کۆتایی پێ دێنێ:

جێی نییە جیلوەی زاتی بەتاقی
مەر دڵی موئمین فانی یو باقی
عاریف هەر خۆیە و مەعرووف خۆیە و بەس
مەعریفەتی حەق بۆ کەس نادا دەس
نیزاع بڕیاوە دەگەڵ خاس و عام
(صح العقیده وتم الکلام)

لە خوێندنەوەی ئەم دێڕانە ئەو ڕاستییە ئاشکرا دەبێ زمانی شیعری مەولەوی زمانێکی تێکەڵاوە لە ئەنجامی کۆبوونەوەی گۆڤەرەکانی (دیالێکتە بچووکەکانی) هەورامی و ئەردەڵانی و سلێمانی و هەردوو دیالێکتی گۆرانی و کرمانجیی باشوور دروست بووە. ئەم دیاردەیە زیاتر لە عەقیدەکەی مەولەوی دەبینرێ نەک لە دیوانی شیعری.

ڕوخساری شیعری مەولەوی

شیعری مەولەوی لە بابەت ڕوخسارەوە سەر بەقوتابخانەی شیعری کلاسیکی و شیعری میللی سەر زاری دیالێکتی گۆرانییە. ئەو جۆرە شیعرە لەسەر کێشی خۆماڵی برگە (کەرت، هیجا، سیلاب، پەنجە) دەهۆنرێتەوە. لە بابەت ژمارەی بڕگەوە کێشی حەوت و هەشت و دە و زیاتریش بەرچاو دەکەوێ، مەولەوی لە نموونە زۆرەکانی ئەو چەشنە شیعرە تەنیا یەکێکیان بەکاردێنێ کە دە بڕگەییە، هەموو شیعرەکانی لەسەر ئەو کێشە ڕێکخراون، واتە دە کەرتی.

ئەم بابەتە کێشە دوو جۆری هەیە، یەکەمیان لە ناوەڕاستی نیوە دێڕی شیعردا وەستان دەکەوێتە بەرگوێ (ب --ب ب/ - ب -- ب) ئەوی دیکەیان وەستانی تێدا نییە. هەموو شیعری مەولەوی لەم ڕووەوە لە بابەتی یەکەمن، بەدەگمەن نیوە دێڕێکی وا دەبینرێ وەستانی لە ناوەڕاستدا نەبێ.

هەرچی قافیەشە لە شیعری مەولەوی و شیعری دیالێکتی گۆرانی (کلاسیکی نووسراو و ئەوەی میللی نەنووسراو) لەسەر بنچی جووت قافیە (موزدەویج، مەسنەوی) دەهۆنرێتەوە (ا ا، ب ب، ج ج، د د. هتد)، وەک دیارە شیعری مەولەوی لە ڕووی کێش و قافیەوە زۆر سادەیە، هەموو شیعرەکانی کێشیان دە بڕگەیی و وەستان لە ناوەڕاست و قافیەیان جووت قافیەیە. ئەم تەسکوترووسکییە و نەبوونی هیچ جۆرە ڕەنگاوڕەنگییەک بۆتە هۆی ئەوەی شاعیر بەتەواوی نەتوانێ هونەر بنوێنێ و یاریی ڕەوانبێژی لە مەیدانی کێش و قافیەی شیعریدا بکا.

بەهۆی ئەوەی یەکێتیی قافیە لە شیعری مەولەویدا نییە، هەندێ جار شیعرەکانی بەپێی دەنگی تیپی

یەکەمی پارچە شیعرەکە دیوانی شیعری شاعیر ڕێک دەخرێ، واتە هەموو پارچە شیعرەکان کۆ دەکرێنەوە، بەپێی یەکەمین تیپی یەکەم وشەی شیعرەکە دابەش دەکرێن، بەم جۆرە لە دیوانەکەدا لەپێشانا دەنگی «ئە»، ئینجا «ب» لەپاشانا دەنگەکانی دیکە بەپێ لیستی ئەلفوبێی زمان بڵاودەکرێنەوە. هەرچی بەرهەمەکەشە لە ڕووی زاراوەییەوە ڕاستتر ئەوەیە «پارچە»ی پێ بوترێ، یا ناوێکی تری بۆ دابنرێ. هەندێ جاریش زاراوەکانی شیعری عەرووزی کوردستانی باشوور «غەزەل» و «قەسیدە»یان بۆ بەکاردێنن، ئەگەر پارچە شیعرەکە کورت بێ «غەزەل»ی پێ دەڵێن، ئەگەر درێژیش بێ «قەسیدە»یە. بەهەموو جۆرێک ئەگەر زاراوەی «لیریک» بۆ شیعری مەولەوی و هەموو بەرهەمێکی لەم جۆرە شیعرانەی دیالێکتی گۆرانی بەکاربهێنرێ باشترە.

لە بابەت ژمارەی دێڕی شیعرەوە مەولەوی پابەندی هیچ جۆرە یاسا و دەستوورێک نییە. لەناو شیعریدا لە دێڕە شیعرێکەوە (دوو نیوە دێڕ) تا زیاتر لە سی دێڕە شیعر دەبینرێ. ئەگەر ئەم دیاردەیە لەگەڵ شیعری کوردستانی باشوور بەراوورد بکرێ دوو بابەتیان دەتوانرێ ناویان بۆ دابنرێ، یەکەمیان یەک دێڕییەکە تاک (فەرد)ی پێ بوترێ، وەک:

تا وە زوڵف و ڕووی تۆ تەماشامەن
ئەدای نمای فەرز سوبح و عیشامەن

هەروەها دوو دێڕییەکە دوو بەیتی پێ بوترێ، وەک:

باڵای ئاڵای شەنگ سەد باڵا پێوەن
دوو کانچەی شادی دەردنیان شێوەن
دڵ مەدۆ وە دەم نێش و ئێشەوە
بێ وە قەزای سەخت دیدەی وێشەوە

ئەمەیان لە ڕووی قافیەوە ناکرێ چوارینی (روباعی) پێ بوترێ چونکە لە شیعری کلاسیکی عەرووزی کوردستانی باشوور قافیە (ا ا ب ا)یە، یا (ا ا ا ا)یە، کەچی ئەوەی مەولەوی (ا ا ب ب حـ حـ)ە، لەبەر ئەوە تەنیا لە ڕووی ژمارەی نیوە دێڕی شیعرەوە دەتوانرێ چوارینی پێ بوترێ، بۆیە ڕاستتر ئەوەیە وەک زاراوەییێک بە «دوو بەیت» ناوی ببرێ. هەموو شیعری مەولەوی لە سەرانسەری دیوانیدا لەدوای «تاک» و «دوو بەیت» لە سێ دێڕەوە دەست پێ دەکەن تا دەوروبەری سی دێڕە شیعر.

ناوەڕۆکی شیعری مەولەوی

مەولەوی لە گێتیی هەورامان و گەرمیان و هەموو گۆراننشینی کوردستان یەکێکە لە شاعیرە داهێنەرە گەورە و ناودارەکان. لەپێش خۆی شاعیری بەرزی وەکو (مەلا مستەفای بێسارانی و خانای قوبادی) هەڵکەوتوون، یەکێکی وەکو مەولەوی تەنیا لە هەناسەی شیعرایەتییەوە لە بێسارانی نزیک نەبوو، بەڵکو مەولەوی لە سەدەی نۆزدەمدا بێسارانی دەور دەکاتەوە، بەواتاییێکی تر بێسارانی و مەولەوی

هەردووکیان سەر بڵندن بەوەی لە پلەی شاعیریەتیدا لە ترازووی جوانکاریدا هاوسەنگن.

مەولەوی لە چوارچێوەی ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی (هەورامی) سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەست هێناوە لە شیعری لیریکی کوردیدا، شێوازی ڕۆمانتیکی لە شیعریدا دەجووڵێتەوە. دیارە ڕۆمانتیکی وەکو شێواز نەک قوتابخانە، چونکە شێوازی ڕۆمانتیکی لە سەرەتای ژیانی ئادەمزادەوە دروست بووە، لەپێشانا بووە، ئێستاش هەیە و لە دوارۆژیشدا دەمێنێ هەتا ئادەمزاد لەسەر ڕووی زەوی مابێ. لەپاشانا بۆچوونێکی دیکە هەیە دەڵێ، شیعر بێ ڕۆمانتیزم نابێ، بەپێی ئەم تیۆرییە جەوهەری ڕۆمانتیزم لەلای مەولەوی زۆرە. هەرچی ڕۆمانتیکیشە وەک قوتابخانە، ئەمەیان دیارە لەناو مێژووی ئەدەبی هەموو نەتەوەیێک ڕوو دەدا. لە ئەدەبی کوردیدا پێش ئەوەی زاراوەی ڕۆمانتیزم بەکاربهێنرێ زاراوەی «شیعری نوێ» بۆ شۆڕشە شیعرییەکەی دوای جەنگی یەکەمی گێتی لە سلێمانی بەکار دەهێنرا.

ئەوەی زیاتر خەڵکی خستۆتە هەڵەوە لە بابەت مەولەوییەوە ئەوەیە بەرهەمی ئەم شاعیرە و هەموو ئەوانەی بەدیالێکتی گۆرانی نووسیویانە لەگەڵ ئەدەبی کرمانجی باشوور (سلێمانی)ی قوتابخانەی نالی بەراوورد کراوە، بۆیە بە شۆڕش یا تازەکردنەوە یا قوتابخانەی نوێ ژمێرراوە. بێ گومان ئەم بۆچوونە ڕاست نییە و بەراووردەکەش لە جێی خۆیدا نییە. چونکە دیالێکتی گۆرانی و دیالێکتی کرمانجی (باکوور و باشوور) هەریەکەیان هەندێ مەرجی تایبەتی تاقیکردنەوەی ناوچەیی خۆیانیان هەیە، لەبەر ئەوە مێژوونووسی ئەدەب پێویستە ئاگاداری جەوهەرە لەیەکچووەکان و لەیەکنەچووەکان بێ، بۆ ئەوەی نەکەوێتە هەڵەوە.

مەبەس و ناوەرۆکی شیعری مەولەوی لە چوارچێوەی نەخشەی شیعری کلاسیکی کوردی ناچێتە دەرەوە، لێرەدا هەوڵ دەدەین زانیاری پێویست لەم بابەتەوە بەرەو ڕووی خوێنەر و خوێنەواری کورد بکەینەوە.

١- شیعری ئایینی

لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی شیعری کلاسیکی عەرووزیدا زاراوەی موناجات یا ئیلاهییات بۆ ستایشی خودا و، نەعت بۆ ستایشی پێغەمبەر بەکار دەهێنرێن. شیعری ئایینی وەک زاراوەیێک هەموو ئەو مەبەسانە دەگرێتەوە کە ئێستا باسیان لێوە دەکەین لەگەڵ هەموو ناوەرۆکێکی دیکەی پێوەندیی بەئایینەوە هەبێ.

مەولەوی خۆی بەئایینی ئیسلامەوە خەریک کردووە، باسی خودا و پێغەمبەر و گەورە پیاوانی ئایینی کردووە. موناجات و پاڕانەوەی لەگەڵ خودادا هەیە. باسی لە ڕۆژی قیامەت و ئەو گێتییە جاویدانییەی کردووە، لەم گێتییەشدا باس لە شەوی بەرات (١٥ی شەعبان) و شەوانی جەژنی ڕەمەزان و جەژنی قوربانی کردووە.

لەبەرهەمی ئەدەبی مەولەوی دا هەست بەوە دەکرێ سنوورێکی دیاری کراو لەنێوان شیعری ئایینی و شیعری سۆفیزمی دا نەبێ، کەچی لەگەڵ ئەوەش دا ئەم جۆرە شیعرە جێی تایبەتی خۆی هەیە لە لیستی

مەبەسەکانی شیعری مەولەوی دا.

٢- شیعری سۆفیزم (عیرفانی)

شیعری داهێنراوی سۆفیزم (سۆفیزمی کۆزمۆسی یا یەکێتیی بوون) لە دیوانی مەولەویدا کەم بەرچاو دەکەوێ و دەتوانرێ لە خانەی شیعری عیرفانی حسێب نەکرێ، لەگەڵ ئەمەشدا ئەوە هەیە شیعری وەسفی سۆفیزمی دەبینرێ، ئەمەیان جیاوازە لەگەڵ ئەو شیعرەی لە ئەنجامی تێکەڵبوونی ئیدیۆلۆجییەتی قووڵی سۆفیزمی بە ڕۆمانتیزم و سیمبۆلیزم دروست دەبێ. لەو جۆرە شیعرەدا زاراوەکانی سۆفیزم بەکاردێنێ، باس لە مێژووی سۆفیزم و خوو و ڕەوشت و پلەکانی تەریقەت دەکا، واتە شاعیر ئەندامی ڕێکخراوێکە (سۆفیی تەریقەتێکە) نەقشبەندی پێ دەڵێن، لە قەوارە و ناوەرۆکی فەلسەفەی ئەم تەریقەتە ناچێتە دەرەوە، هەروەها پارێزەری خوو و ڕەوشت و ئادابی ئەو تەریقەتەیە، مورشیدەکانی نەقشبەندی بەلای ئەوەوە ڕەمزی ڕاستەقینەی ئەو سۆفیزمەن کە شاعیر باوەڕی پێیەتی. لەبەر ئەوە وەک مێژوونووسێکی تەریقەتی نەقشبەندی دەکەوێتە ڕوو. باس لە زیکر و تەهلیلەی سۆفییان دەکا. دەف و نەی لەلای مەولەوی مۆسیقای ئاسمانییە، مەی و سەرخۆشی ناسینی کردگارە، کۆڕی زیکر نزیکبوونەوەیە لە خودا، ئینجا هیجران و فیراق و عیشقی حەقیقی و مەجازی ئەمانە هەموویان مەولەوی وەک شاعیرێکی سۆفیزم دەخەنە ڕوو، بەڵام ڕاستییەکە ئەوەیە لە ژیاندا ئەندانی تەریقەتی نەقشبەندی بووە، ئادابی ئەم تەریقەتە نەقشبەندی بووە، ئادابی ئەم تەریقەتە لە شیعریدا ڕەنگی داوەتەوە، لە وەسفی گێتی سۆفیزم سەرکەوتوو بووە، بەڵام داهێنانی شیعری عیرفانی کۆزمۆسی زۆر کەمە.

٣- دڵداری و سروشت

بەگشتی لای مەولەوی دڵداری و جوانی ژن یەکتری تەواو دەکەن و سروشت هەوێنی شیعری دڵداری و جوانییە، لەگەڵ ئەوەشدا لیریکی وا لای مەولەوی دەکەوێتە بەرچاو لایەنە دڵدارییەکەی دەشکێتەوە سەر لایەنی سروشت و، پێچەوانەش هەر ڕاستە و کارێکی ئاساییە، ئەگەر پارچە شیعرێکی شاعیر تەنیا لە سروشت بدوێ، لەم جۆرە وەسفانەدا زیاتر هەموو کەژەکانی ساڵ کەوتوونەتە بەر بینین و لێ وردبوونەوەی شاعیر، لەم لایەنەوە وەسفی زەستان لای مەولەوی کەمترە لە وەسفی کەژەکانی دیکە.

٤- پێداهەڵدان و شانازی:

پێداهەڵدان (مەدح) و شانازی (فەخر) لەو مەبەسانەن لە شیعری کلاسیکیدا تێکهەڵکێش دەکرێن، بەدەگمەن شیعرێک دەست دەکەوێ تەنیا پێداهەڵدان یا شانازی کردن بێ، لەگەڵ ئەوەشدا لە دیوانی مەولەوی هەندێ جار ئەم دوو مەبەسە لە یەکتری جیا دەبنەوە. بەهەموو جۆرێک مەولەوی لەم بابەتە شیعرەی گەلێ زۆرە. ئەوانەی بوونەتە قارەمانی ئەم مەبەسەی شیعری مەولەوی خەڵکێکی بەژمارە گەلەکن، لە ڕیزی پێشەوەی ئەمانە شێخ و مورشیدانی تەریقەتی نەقشبەندی تەوێڵە و بیارەی ناوچەکانی هەورامانن، وەکو: بەهائەدین و سەراجەدین و زیائەدین، وێنەی ئەم زاتانە لە شیعری وەسفی سۆفیزمی مەولەوی دەبینرێ. جگە لەمانە شاعیر کەمتەرخەمی نەکردووە لەناوهێنانی و پێدا هەڵگوتنی کەسانی جۆراوجۆری کۆمەڵ لە شاعیران و شێخانی تەریقەت و پیاوانی ئایینی و سەرۆک عەشرەت و

کاربەدەستان، وەکو مەلا مستەفای بێسارانی، ئەحمەد بەگی کۆماسی، ئەحمەد برێسی، شێخ عەزیزی جانەوەری، شێخ یووسفی نوسمەیی، مەلا چراغ، مەلا خەیالی پاوەیی، شێخ موئمینی سازانی، شێخ حەسەنی سازانی، شێخ حوسێنی هەزار کانیانی، مەلا نیزام، بولبولی شاعیر، مەحموود پاشای جاف و گەلێکی دیکە.

٥- ماتەمنامە و لاواندنەوە:

ئەم مەبەسە لاسایییە کلاسیکییە لە شیعری مەولەویدا زۆرە. هەندێ شاعیرانی خاوەن ئەم جۆرە شیعرە سۆزی مرۆڤایەتی لەناو بەرهەمە شیعرییەکانیاندا دەجوولێتەوە. ئەگەر لە شیعری مەولەوی وردببینەوە تووشی خەڵکی جیاواز دەبین، کە شاعیر فرمێسکی بۆیان ڕشتووە و شین و شەپۆڕی بۆیان کردووە. لە سەرووی ئەمانە هەموویانەوە عەنبەر خاتوونی خێزانی بووە، تەنیا شیعرێکی بۆ نەوتووە، بەڵکو کۆمەڵێک شیعری بۆ هۆنیوەتەوە. ئەوانەی گیانیان بەسۆزی ناو فرمێسکی وشەی شیعری مەولەوی شادبووە زۆرن، لێرەدا دەکرێ ناوی هەندێکیان بخرێتە ڕوو: عەبدولڕەحمان حاجی مەحموود پیاوماقووڵی مەحموود پاشای جاف، شێخ عەبدولسەمەدی خانەگا، پەریزاد خانی خێزانی یەکێ لە بەگزادەکانی جاف، ئەحمەد بەگی برای محەمەد پاشای جاف، شێخ عەبدولڕەحمان خالیسی تاڵەبانی، منداڵێک ناوی محەمەد بووە، شێخ عەلیی تەوێڵەیی خەلیفەی شێخ عوسمانی سەراجەدین، قادر بەگی کەیخوسرەو بەگی جاف، ئامینە خانی کچی قادر بەگی کەیخوسرەو بەگی جاف و هی دیکە.

٦- ژیانی کۆمەڵایەتی:

مەولەوی لە هەندێ بەرهەمی شیعریدا ئاوڕی لە ژیانی کۆمەڵایەتی کوردەواری داوەتەوە، لەو شیعرانەدا زیاتر بۆچوونەکانی لەمەڕ دیاردەی کۆمەڵایەتییەوە لەناو مەبەسەکانی دیکەی شیعریدا تواونەتەوە، شیعرێکی وا لە دیوانی مەولەویدا بەرچاو ناکەوێ تەنیا بۆ دیاردەیێک یا ڕووداوێکی کۆمەڵایەتی تەرخان کرابێ. لە ژیانی کۆچەری بەتایبەتی لەناو عەشرەتی جاف شارەزا بووە، ئاماژەی بۆ کۆچی کوێستان و هاوینەهەواریانی (زۆزانیانی) کردووە، وتووێژی لەگەڵ کاروانچییان بووە. هەروەها تێبینییەکانی تەنیا لەبارەی ژیانی عەشرەتی و کۆچەری نەبووە، بەڵکو ژیانی گوند و شاریش لە بەرهەمیدا دەکەوێتە بەرچاو.

٧- خەفەت و گلەیی و سکاڵا:

سەردەمی ناخۆشی و شپرزەیی و مەینەتی لە ژیانی مەولەویدا کەم نەبووە، بەتایبەتی لەدوا ساڵانی ژیانیدا. هۆی هەرە گرنگ بۆ ئەو کارەساتانەی بەسەری داهاتبوون مەرگی عەنبەر خاتوون و سووتانی نامەخانە و بەرهەمە ئەدەبییەکانی خۆی بوون، کوێربوونی شاعیر لەسەرووی هەموو ئەم ڕووداوە ناخۆشانەوە بوو. ئەمە و بەساڵاچوون دەوری هەبوو، وەکو دەڵێن پیری و سەد عەیبی، جگە لە تێکچوونی شیرازەی پێوەندی کۆمەڵایەتی لەناو خەڵکیدا و پەرەسەندنی دیاردەی هەژاری و نەخۆشی و نەخوێندەواری، ئەمانە هەموویان تاڕادەیێک ڕەنگیان لە کۆمەڵێک شیعری مەولەوی داوەتەوە.

بەشی بیست و دووەمین

گەشتێک لە گوڵزاری دیوانی مەولەوی

بەهەشتی شیعری مەولەوی شاگوڵی زۆرە، دۆزینەوەی هەموو ڕەنگ و بۆن و بەرامەی شیعرە جوانەکان کات و ساتێکی زۆری گەرەکە. ئێمە لێرەدا تەنیا ئەوەمان بۆ دەکرێ لە هەر مەبەس و بابەت و هونەرێکی شیعری چەند نموونەیێک هەڵبژێرین وەک بەڵگەیێک بۆ دیارکردنی مەقامی مەولەوی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا.

بۆ لێکدانەوەی شیعری مەولەوی یا ڕاستتر وەرگێڕانی بۆ ئەو دیالێکتەی ئەم کتێبەی پێ نووسراوەتەوە پەنامان بۆ دوو ڕۆشنبیری کورد بردووە، یەکێکیان پیرەمێردە لە ساڵی ١٩٣٥ دیوانی مەولەوی بڵاوکردۆتەوە، ئەویتریان محەمەد ئەمین ئەردەڵانییە لە ساڵی ١٩٩١ دیوانی شاعیری بڵاوکردۆتەوە، ئەم دوو کەسە شیعری مەولەوییان لە دیالێکتی گۆرانییەوە (هەورامی) بە شیعر وەرگێڕاوتە سەر دیالێکتی کرمانجیی باشوور (سلێمانی). ئەو نموونانەی لەم بەشەی ئەم کتێبەدا هاتوون لەپێشانا تێکستی ئەسڵی شیعری مەولەوی تۆمارکراوە، لە پاشانا ماناکەیمان نووسیوە، لێرەدا وەرگێڕانی هەردوو وەرگێڕمان ڕەچاو کردووە، ئینجا لەم دوو وەرگێڕانە کامەیان بەرچاوتر بێ و جوانتر و دڵگیرتر خۆی بنوێنێ ئەومان تۆمار کردووە. لە کۆتایی شیعرەکە ناوی ئەو کەسەمان نووسیوە کە وەرگێڕانەکەی لێ وەرگیراوە، «پیرەمێرد» یا «ئەردەڵانی».

لەم ماوەیەدا پێویستە ئەوە بوترێ مەبەس لەم کارە تەنیا ئەوەیە مانای شیعری مەولەوی بخرێتە ڕوو ئەگینە ئەوەی مەولەوی وتوویەتی ئەویان نموونەی بەرهەمی مەولەوییە و وەرگێڕانی دوو کەسەکەی دیکە بۆ ڕوونکردنەوەیە، لە ڕووی هونەریشەوە تێکستی وەرگێڕانەکە ناگاتە تێکستی ئەسڵی مەولەوی و هەر ئەوەی خۆشی وتوویەتی نموونەی ڕاستەقینەی شیعری مەولەوییە.

باوەڕ و بینین

-١-

بیروباوەڕی ئایینی لەلای مەولەوی ڕەنگدانەوەی شەریعەتی ئیسلامە، هەوڵی داوە تیۆرییەکانی لەگەڵ هەموو ئەو بیروباوەڕانەی لەگەڵ کردگارێکن یا یەک کردگار دەپەرستن بگونجێنێ، لە بەرهەمی شاعیردا ئاماژەکردن بۆ ئەم لایەنە گیانییەی ئادەمزاد زۆرە و هەندێ جار لەگەڵ سۆفیزم تێکەڵی دەکا.

مەولەوی دەڵێ:

بەزم هام فەردان یار مۆبەت کێش
یەک ئیمشەو دەفێ، دەروێش! های دەروێش!

باوەڕ نەکوورەی وەلوەلەی دەفدا
ڕووی پەند و تەوبیخ وە هەر تەرەف دا
ڕووی پەند ئەو یاران دڵ وە جەهر و جەخت
ڕووی تەوبیخ ئەو لای مەعدوومی بەدبەخت
واچە هەی دلەی ئەبلەی بێ خەبەر!
هورێز ساتێ تەرک خاو شیرین کەر
(شەوەن، خالوەتەن، ماڵ بێ ئەغیارەن
ئالەم گرد و تەن، دۆس خەبەردارەن)
نەوا میهمان بۆ تۆ نەوینی کەس
خەفەت بۆ پەرێت تا ئاخر نەفەس
دیدەت تۆز غەیر نیشتەنش وەنە
جە جۆی سەوزەی دڵ ئاویش دەر پەنە
وەر تۆ بینابیت پەردەش ها نەسەر
ئەوتۆ مەوینۆ جە تۆ زەریف تەر
ئەمجار یاد کەر عومر عەبەس و یەردەت
باوەڕ وە خاتر ناپاکی کەردەت
سەر ئەفگەندە بەر چون شەرمەساران
چەمەی چەم هۆکەر چون سەیل واران
بەل شۆرۆ بەو ئاو کەرەم فراوان
بابەت وە بابەت سیاهەی تاوان

واتاکەی:

بەزمی یارانە یاری مۆبەت کێش
ئەمشەو یەک دەفێ، دەروێش هەر دەروێش
گەرم کە بەزمێ لە کەللەی دەفدا
ڕووی پەند و تانەت بەهەر تەرەفدا
ڕووی پەند لە کۆڕی دڵان ئاوەدان
ڕووی تەوبیخیش بۆ مەعدومی نادان
بڵێ هەی دڵەی گێلی بێ خەبەر
هەستە خەوی خۆش زوو دەرکە لەسەر

شەوە، خەڵوەتە، ماڵ بێ ئەغیارە
دنیا نوستووە، دۆس خەبەردارە
نەکا میوان بێ تۆ نەبینی کەس
ببێ بەغەمت تا ئاخر نەفەس
دیدەت تۆزی غەیر کەوتە سەری تۆ
بەئاوی جۆگەی سۆزی دڵ بیشۆ
گەر تۆ بیناییت پەردەی وا لەسەر
ئەو لە تۆ باشتر دەتبینێ یەکسەر
یاد کە جا عومری پێشووی بێ حاسڵ
ناپاکیی کردەت بهێنە بە دڵ
سەردانەوێنە وەک شەرمەزاران
چاوەی چاو هەڵکە وەک سەیلی باران
بەڵکو پێی بشوا کەرەم فراوان
بابەت بە بابەت لیستەی پڕ تاوان

«ئەردەڵانی»

لەم شیعرەدا مەولەوی یادی کردگار دەکاتەوە، کەسێکە باوەڕی بەئایین هەیە، کردگاری ئەو وەک موسلمانێک خودای تاک و تەنیایە، بەڵام هەوای شیعرەکە ئادەمزادێک دەخاتە ڕوو خاوەنی بیروباوەڕ و ئایین و عەقیدەییێکە هەموو ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە باوەڕیان بەکردگارێک هەیە، جا ئەو کردگارە بەهەر شێوەییێک خۆی دەجلوێنێ بەلای شاعیرەوە هەر یەکێکە. واتە ئادەمزاد هەیە، کردگاریش هەیە و بیروباوەڕێک ڕێبەری ئادەمزاد دەکا و لەو کردگارە نزیکی دەکاتەوە.

مەولەوی لەم شیعرەدا باس لە تەنیایی دەکا، لە بێ ئاگایی دەدەوێ، ئەگەر ئەمە بیگوێزێتەوە گێتیی نوستن و یادی عەقیدەی لە بیر بباتەوە، شیعرەکە وا دەکەوێتە بەرچاو وەکو بڵێی دەیەوێ لەگەڵ خۆیدا قسە بکا، یا ئامۆژگاری کەسی دووەم بکا، بێ گومان ئەویش هەر خۆیەتی، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ئەم پارچە لیریکە وەکو موناجاتێک دەکەوێتە ڕوو هەندێ جەوهەری ناوەرۆکی شیعری ئایینی و سۆفیزمی کەوتۆتە ناو.

بۆچوونی مەولەوی لە بابەت کردگارەوە لە چوارچێوەی ئایینی ئیسلام ناچێتە دەرەوە، بەڵام هەندێ جار لەگەڵ هەڵوێستی ئایینی تریش دەگونجێ، وەکو لە بەڵگەی داهاتوودا لەو موناجاتە دەردەکەوێ کە بۆ بابا یادگاری یارسانانی (ئەهلی هەق)ی وتووە.

مەولەوی دێڕە شیعرێکی بێسارانی تێکهەڵکێشی ئەم شیعرەی خۆی کردووە. ئەمە بەڵگەی ژیری و لە شیعر گەیشتنی مەولەوییە، گەورەیی و خەیاڵ فراوانی بێسارانییە.

-٢-

سەر شار سەهبای بەزم موناجات
مەلجەی ئیلتیجای ئەرباب حاجات
جای ڕجای جەرگەی پادشا و دەروێش
بارەگا و پەنا پەی بێگانە و خوێش
ئاهووی خوتەنیی فەیز ئیلاهی
نافەی ناف ڕاهی جە مەه تا ماهی
شکۆفەی وەش بۆی ڕەیحانەی ڕەسوول
نەو باوەی نەمام تەبیبەی بەتوول
وە ڕەوزەتانا هەر نوور واران بۆ
تا دەفع زوڵمەت دیدەی یاران بۆ
هەوای سایەتان هەر مەمدوود مانۆ
سەبوون بوردەی جورم نەک زەرەر سانۆ
ناپوختەکاری و شەرمەساریی من
خەجڵەتم غەفڵەت گوناهکاریی من
کەفتەن وە هەمدا پەند زۆر ئاوەردەن
ڕووی ڕجام وە پای بارەگات کەردەن
تۆ چون جە ئەولاد ئەمجاد مەولای
پەی ڕجا وەجا ، پەی هیمەت ئەولای
زاری و زگاری زویری کەردم
وە بارگەی پاکت پەنا ئاوەردم
ئامام سەر نیام وەو بارەگاوە
غەریو، موو سفید وە ڕووی سیاوە
تەن مەعسیەت بار، دەروون پڕ جەدەرد
دیدە تەر، لەب خوشک، دڵ گەرم، نەفەس سەرد
های چەند پلەی سەخت خانە ڕێمەدا
جە ڕووی ئیلتیفات بدیە پێمەدا
بەڵکم جە ڕووی ئەو ئیلتیفاتەوە

مەولام حازر بۆ وە نەجاتەوە
دەس شای مەردان مەدەد کارم بۆ
پلە ئەو پلە ئەو دەس وارم بۆ
مەعسیەت نییەن چون هیچ سەدمەتێ
خەیلی مەلوولم، یا پیر هیممەتێ
هیممەتت باعیس ڕستگاری بۆ
یار بۆ، دیار بۆ، یادگاری بۆ

واتاکەی:

سەر ڕێژی بادەی بەزمی موناجات
پەنای ئیلتیجای ئەربابی حاجات
جێی پاڕانەوەی پادشا و دەروێش
بارەگات پەنا بۆ بێگانە و خوێش
ئاسکی وەتەنی فەیزی ئیلاهی
بۆنی میسک ئەدا لە مانگ تا ماسی
تلی بۆن خۆشی ڕەیحانەی ڕەسوول
نۆبەرەی نەمام پاکیزەی بەتوول
نووری مەرقەدتان بدرەوشێتەوە
چاوی یارانی پێ ڕوون بێتەوە
هەوای سایەتان هەر پایەدار بێ
تاسبوون پەردەی گوناه ڕزگار بێ
ناپوختەکاری و گوناهباری من
شەرمەندەی غەفڵەت گرانباری من
سەر یەک کەوتووە بەدکاریم وەک کۆ
ڕووی هیوام کردە بارەگاکەی تۆ
چونکە تۆ نەوەی شەفاعەتکاری
بۆ ڕجای بەجا دەستەڵاتداری
زار و زەبوونم بەگریە و زاری
هاتمە دەربارت بەهیواداری
سەرم ناوەتە سەر خاکی سەرپێت

غەریب، موو سپی، ڕووسیا سەرشێت
بەدەن گوناهبار دەروون پڕ لە دەرد
چاو تەڕ و لێو وشک، دڵ گەرم و ئاه سەرد
ئای زۆر پلەی سەخت ڕێگای لێ بەستم
تۆ فریام کەوە دەست بدە دەستم
بەڵکم بەهێزی دەستگیری ئێوە
باری گرانم بۆ بچێ بەڕێوە
دەستی شای مەردان مەدەد کارم بێ
لەم پلە پلە ئەو دەس بارم بێ
وەک گوناه نییە هیچ موسیبەتێ
پیر و داماووم یا پیر هیممەتێ
هیممەتت مایەی ڕستگاری بێ
یار بێ، دیار بێ (یادگاری) بێ

«پیرەمێرد»

ئەم بڕە شیعرە موناجاتێکە مەولەوی بۆ بابا یادگاری وتووە، بابا یادگار گەورەییێکی گیانیی ئایینی یارسانە (ئەهلی هەقە) لە کردگارەوە نزیکە، یا خۆی کردگارە. کوردی سەر بە ئایینی یارسان لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە گیروگرفتیان لەگەڵ کوردی موسوڵمان نەبووە. گیانی نەتەوەیی (کوردایەتی) ڕێگەی نەداوە ناخۆشی لەنێوانیاندا هەبێ. هەردوو لایان بزووتنەوەی ئەدەبییان بووە، شیعری بەرزیان هێناوەتە ناو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، بەڵام پێوەندی بەهیچ شێوەیێک لەنێوانیاندا نەبووە. ئەگەر هەندێ جار لە ڕووی دەمارگیری ئیسلامییەوە هێرش برابێتە سەر یارسانان ئەمە نەبوو بەنەریت. لێرەدا مەولەوی نەک تەنیا ئەم هەڵوێستەی هەڵوەشاندۆتەوە، بەڵکو بەپێچەوانەی ئەو جووڵاوەتەوە. بێ گومان مەولەوی لەبەر ڕۆشنایی بیری سۆفیزم تەماشای ئایینی یارسانی کردووە، وەک فەلسەفەیێکی سۆفیزم لە قەڵەمی داوە و بابا یادگاری کردووە بەدیاردەییێکی ئایینی کۆزمۆسی، بەپێی تیۆرییەکانی ئەم فەلسەفەیە دەتوانرێ پاڕانەوەییێک لە پەنای گەورەییێکی ئایینی (هەر ئایینێک بێ) و لە ڕێگەی ئەوەوە بەرەو ڕووی کردگار بکرێتەوە.

لەم شیعرەدا مەولەوی یەکێکی وەک بابا یادگاری گەورەی یارسانانی کردووە بەڕەمزی نزیکبوونەوە لە کردگار، بەناوی بیروبۆچوونی سۆفیزم. هەر چۆنێ بێ مەولەوی وەک مەلاییێکی موسوڵمانی سوننی هەڵوێستی بەرامبەر بەئایینی یارسان هەبووە، دیارە هەموو کەسێکی دەرەوەی ئایینی یارسان لەگەڵ ئەو بیروڕایە نەبوون.

-٣-

نەهات و نەهات دڵ ماتەن ئیمشەو
ئەڵبەت شنۆی شەو بەراتەن ئیمشەو
سیاهەی دەفتەر میرزای ئەزەلەن
زیادی و نوقسان ڕزق و ئەجەلەن
ئەوها وە بەرات بێ ئەندازەوە
ئێد وە تەعلیقەی عومر تازەوە
کەسێ قووتش نوقڵ ڕاز یاوەرەن
یەکێ زیندەگیش وەسڵ دلبەرەن
هانای هام دەردان چێش مەکەردێ پێم
من دیام نەڕووی تەقسیم نامەی وێم
ژار دووریی دۆس ئازیزەن نۆشم
ئمەیۆ ڕازان شیرین نەگۆشم
یانێ جە شوومیی بەخت سیای من
ئیمشەو لەرزان تووڵ تووڵ تاڵای من
وەڵگ زیندەگیم ها وە هەواوە
دیما دیم شەن وەبای فەناوە
ئەلوەدای تەئریخ کامەرانیمەن
نیشانەی ئاخر زیندەگانیمەن
یاران و یەردن نۆ بەمەن های دەی
ئیسە وەکارەن ساقی نەشئەی مەی
سادەی تای دوگمەی یەخەی دڵ پەسەند
ئازادکەر چون دڵ بێ دەردان جە بەند
پەشێوکەر لانەی دڵان جە سەردا
گۆشەی عەرەقچین باوەر وەبەردا
مایل بۆ کەمێ ئەو ئەو گۆشەی چەم
گۆشەی چەم ئەو جام، جام ئەو ئەهل غەم
دەورت گەرد جەور دەوران دا وەباد

ناز وا چۆ بنۆش، غـــەمـــزەكـــەت نۆش باد
تا فـــوارەی وشک لوولەی پێـــشـــەی ڕێش
هەر یەک پرشـــەی زووخ هورشـــانۆ پەی وێش
وەشنۆی نەشـــئـــەی مـــەســـتـــیم وا نۆوە
یەک ئەمـــجـــار جـــە دەس هەســـتـــیم ســـانۆوە

واتاکەی:

نەهات بە نەهات دڵ ماتە ئەمشەو
شنەی شەوەکەی بەراتە ئەمشەو
ئوممولکیتابی (ام الكتاب) میرزای ئەزەلە
بۆ کەم و زۆری ڕزق و ئەجەلە
ئەو بەبەراتی بێ ئەندازەوە
ئەم بەفرمانی عومری تازەوە
ئەو نوقڵی ڕازی دلبەر ئەمژێ
ئەم تامی لێوی جانان ئەچێژێ
هانا هەمدەردان های چی ئەڵێن بۆم
من کەوتوومە شوێن قیسمەت نامەی خۆم
ژاری دووری گیان ئازیز ئەنۆشم
ڕازی شیرینی نایەتە گۆشم
یەعنی لە شوومی بەختی سیای من
ئەمشەو لە ڕێوە تووڵ تاڵعای من
ئەلای زیندەگیم وا بەهەواوە
ئەم دیو ئەو دیوە بەبای فەناوە
ئەلوەداع تەئریخ کامەرانیمە
نەشئەی دیوایی زیندەگانیمە
یاران تێپەڕین نۆبەمە های دەی
ئێستا کەڵک ئەگرێ ساقی نەشئەی مەی
سادەی تای دوگمەی سوخمەی دڵ پەسەند
ئازاد کە وەک دڵ بێداران لە بەند
پەشێوکە لانەی دڵان لە سەردا

گۆشەی عەرەقچین بێنە بەبەردا
مایل بێ کەمی ئاوا و گۆشەی چەم
گۆشەی چاو بۆ جام، جام بۆ ئەهلی غەم
دەورەت بەبادا ئاشووبی دەوران
ناز بڵێ: (چێریۆ...) غەمزەت نۆشی گیان
تا فەوارەی وشک لوولەی ئێسکی ڕێش
هەر یەکە پرشەی ڕووح بداتە پێش
بەنەشئەی مەستی بمخوێنێتەوە
لە قەیدی هەستی بمسێنێتەوە

«پیرەمێرد»

شەوی بەرات (بەرات لە بەرەکەتەوەیە)، لە بنجدا دیاردەیێکی ئایینییەو دەکەوێتە شەوی ١٥ی مانگی شەعبانی هیجری، لە ئێوارەی ئەو شەوە قورئان دەخوێندرێ و یادی پێغەمبەران و پیاوچاکانی ئیسلام دەکرێتەوە و نوقڵ و شیرینی دابەش دەکرێ و خەڵکی لەسەر ئەو باوەڕەن هەر هیوا و ئامانجێکی مەبەسیان بێ بە موناجات و پاڕانەوە لەگەڵ خودا و پێغەمبەر بۆیان دەگەیەنرێتە ئەنجام.

لەپاشانا ئەم دیاردە ئایینییە بوو بەدیاردەیێکی کۆمەلایەتی، لە داهێنانی ئەدەبیدا ئەو شەوە بوو بەڕەمزی گەیشتن بەئامانج، نەک تەنیا بەهەشت و حۆر و غیلمان، بەڵکو ئارەزووەکانی سەر زەمینی بەتایبەتی دڵداری. ئیتر لەم ڕووەوە مەولەوی ماوەی بۆ خەیاڵی خۆی خۆش کردووە بۆ قسەکردن لە بابەت هیوا و ئامانجی کەسانێکی زۆر لە کۆمەڵی مرۆڤایەتیدا.

دڵداری و سروشت

مەولەوی وەستای وەسفی سروشتە لە هەموو کەژەکانیدا، بەتایبەتی بەهار، هەموو جوانییەکانی خۆی لە شیعریدا دەدۆزێتەوە. سروشتی هەورامان سەرچاوەیێکی گرنگی ئەم بابەتە شیعرەیەتی. هەرچەندە ئەویش وەک شاعیرانی دیکەی قوتابخانەی خۆی شیعری وەسفی تەبیعەت و دڵداری تێکهەڵکێش دەکا و لە یەکتری جیا ناکرێنەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ لە لیریکەکانی تەنیا وەک وەسفێکی دیمەنی بەهار دەکەونە بەرچاو.

-١-

نـــازک تـــەدارەک فـــــــــــــەســل وەهـــارەن
زەریـف ئـارایـش هـەردە و کـــــــــۆســـــــارەن
گــــوڵ چون ڕووی ئازیز نەزاکـــەت پۆشـــان
وەفـــراوان چون ســـەیل دیدەی من جـــۆشـــان

مەدیان گولالان نەپای دەربەندان
ئەو یەکتەر وێنەی ئارەزوو مەندان
چ خاس خاس شنیۆ نەئێواراندا
سەوزە وە ڕووی خاک جەرگەی یاران دا
بوین ڕەعشەی وەجد دڵەی پاکشان
عەیان نەشنیای سەوزەی خاکشان
هۆ ڕێزە سوبحەن دڵ تازە خاوەن
شنۆی پای کاوەن گۆشەی سەراوەن
جەی گۆشە خاستەر نییەن مەسکەنێ
ساقی گیان ئامان خومار ئەشکەنێ
سەوزەی خاک پاک یاران هام فەرد
فرەمان وە فەرش بەزم ویمان کەرد
کەی سەوزەی ئێمەیچ نەکام هەردێ بۆ
وە فەرش مەجلیس کام هام فەردێ بۆ

واتاکەی:

نازک تەدارەک فەسڵی بەهارە
زەریف ئارایش هەردە و کۆسارە
گوڵ وەک ڕووی ئازیز نەزاکەت پۆشە
بەفراو وەک لافاو دیدەم بەجۆشە
سەیرکەن گوڵاڵان لە پای دەربەندان
پێکەوەن وێنەی ئارەزوومەندان
چەند جوان ئەشنێ لە ئێواراندا
سەوزە بەڕووی خاک گەلی یاراندا
بڕوانە ڕەعشەی دەروونی پاکیان
دیارە لە جیلوەی سەوزایی خاکیان
هەڵسە بەیانە دڵ تازە خاوە
شنۆی بەر کاوە گۆشەی سڕاوە
لەم گۆشە خۆشتر نییە مەسکەنێ
دەخیل هەی ساقی خومار شکەنێ

سەوزەی خاکی پاک یارانی هام فەرد
چەند جارمان فەرش بەزمی خۆمان کرد
کەی سەوزەی ئێمەش لە کان هەردێ بێ
فەرشی مەجلیسی کام هام فەردێ بێ

«پیرەمێرد»

لەم شیعرەدا مەولەوی بەرامبەر بەدیمەنێک لە دیمەنە بەهارییەکانی هەورامان وەستاوە، شاخ خۆی ڕازاندۆتەوە، پەڕەی گوڵ جوانی و نازکی لە ڕوومەتی دلبەر وەرگرتووە. لەم لا جۆگەلەی بەفراو، لەولا گوڵاڵە لە بناری شاخ و لە پای دەربەندان چاوی کردۆتەوە، شنەبای شەماڵی ئێواران ختووکە دێنێتە فەرشی سەوزی زەمینی بەهار و ژیانی جاویدانی دەبەخشێتە سروشت.

-٢-

وەهارەن تەشریف خال خاسان پەی هەرد
کەم کەم جوانیش ئاوەرد پیریش بەرد
جەم جەم سۆسەنان جە تاق تەوق وەردان
سەردان نەهەردان پەرێ هام فەردان
وە ڕووی زاخاندا چنوور لوول وەردەن
پەی پای گیان تۆڕدام ئامادە کەردەن
بەڕەزا بەو چێن توغرای تاتاوە
شەماڵ مشانۆش، یانی: وەی لاوە
نێرگس وە مەس مەس مدیۆکێن ئەو کەس
گۆشەی چاک دڵ وەرنەدۆ جە دەس
وەنەوشە سەجدەی خالان فەرز کەردەن
جە بۆنە مەدام کەچ کەردەن گەردەن
مەعدوومی غەفڵەت تا چەند و پەی چی
گۆش دەر وە نالەی سەحەری نەی چی

واتاکەی:

بەهار خال خاسان وان بەهەردەوە
کەم کەم جوانی هات پیری بردەوە
تیپی سۆسنان گەلی گەلاڵان
کەوتوونە کێوان لەبەر نەوخاڵان

له زاخیراندا چنوور لوولی خوارد
بۆ پێی گیانی عیشق tوورداوی بنارد

بارەکەڵڵا چەرخ هەی ئافرین چەرخ
لەگەڵ هەستی خۆت بۆ خۆت ئاسایی
لەگەڵ شۆری عەشق مەجنوون ئاسایی
سەیرکە تووڕی دا پەردی نام و نەنگ
بێ پەروا سەی خۆی ئەدا لە سەنگ
فیدات بام ساقی سەرمایەی خامی
نادەمە دەس فیکر ڕێی نەنگ و نامی
بیهێنە گەردش سادەی هەی بۆ کەی
تافی ئەلبەزەی سافی شووشەی مەی
قوڵپەی بنچینەم بدا بەهەمدا
بمدا بە بەردی هەردی عەدەمدا

«پیرەمێرد»

مەولەوی لە بەهارا سەیرانی سەرچاوەی زەڵم یەکێکە لەو مەڵبەندە پیرۆزانەی بوونەتە جێی ژوانی دڵداری خاک و ئاو، خاکی کەسک و سۆر، بەهاری تەڕ بەهەمموو هێمنییە لێهاتووەکەی لەگەڵ ئاوی زوڵاڵ بەهەمموو جوانییە بێ وێنەکەی لە زۆر جێگە بەنهێنی ڕازونیازی دڵدارییان کردووە، یەکێ لەو شوێنانە سەرچاوەی زەڵم بووە.

مەولەوی لەو سەیرانەدا چی دیوە! لە بەهار بەولاوە چاوی بەهیچ شتێکی دیکە نەکەوتووە. بێ گومان بەهار بێدارە و خەو ناچێتە چاویەوە، وەک دەروێش وێڵ و سەرگەردانە، لە کردگار دەگەڕێ، بەهەموو لایێکدا دەسووڕێتەوە، واتە لە هەموو جێیێک هەیە.

شاعیر ڕوو دەکاتە ئاوی زەڵم: هوشیاری دەکاتەوە، چۆن مەجنوون ئاسایی وێڵی دڵدارییە، هەموو بزووتنەوە و خوڕەی لەپێناوی دۆزینەوەی دلبەرە (لەیلا) کە وێنەی لە کردگار وەرگرتووە.

-٤-

چون چهرەی خەیاڵ ڕوخسارەکەی وێش
نەتۆی پەردەی دڵ مەعدوومی دڵ ڕێش
نمانا جەمین شای سۆسەن خاڵان
کەم کەم نەگۆشەی لای سیا ماڵان
زەمین منەتبار پامەنیا و مەویەرد
جار جار وە ڕووی ناز باوەشین مەکەرد
باوەشین مەکەرد ئەو سەفحەی بێ گەرد

نازکیش جە باد ئیحتیات مەکەرد
نەتۆی تاریکی تای شەدەی بێ گەرد
لەتافەت چون ئاو حەیات مەوج مەوەرد
غەریب بیم چەنیم کەرەم نمانا
وە سەوقات پەرێم خەدەنگێ شانا
ئەر سەد چون یاران گیان تەسلیم کەردەم
خاس بی پەی یادگار خەدەنگێ بەردەم

واتاکەی:

وەک ڕووی خەیاڵی ڕوخسارەکەی خۆی
لە دڵەی مەعدوومی دڵ پڕ ئێش و ئۆی
ڕووی خۆی پیشان دا شای سۆسەن خاڵان
کەم کەم لە گۆشەی لای سیا ماڵان
ورد ورد ئەڕۆیی زەویی منەتبار
ئەیکرد باوەشێن لە ڕووی ناز جارجار
ئەیکرد باوەشێن سەفحەی بێ گەردی
پارێزی ئەکرد لە بای بە وردی
لە توێی تاریکی شەدەی بێ خەوشا
وەک ئاوی حەیات جوانیی ئەدرەوشا
لەبەر غەریبیم کەرەمی باری
هاوێشتی تیرێ بۆ من بەدیاری
هەر چەند وەک یاران گیانی خۆم پێدا
باش بوو بەدیاری تیرێکی لێدا

«ئەردەڵانی»

ڕەشماڵی جافانی کۆچەر وەک باڵەخانەی نیشتەجێیانی شار وایە، چونکە ماڵی خۆیانە و تێیدا دەژین. ئەمانە لە جێی خۆیانن، ئەوەی ئەوان بەکۆڵیانەوەیە، هەر جێیێکی خۆش بێ ڕەشماڵی لێ هەڵدەدەن. ئەو نازەنینە یەکێکە لە سیاچەمانی هەورامان لەناو ڕەشماڵێکدا ژیاوە، لەو کاتەی مەولەوی چاوی پێی کەوتووە لە پەنا دەرگای ڕەشماڵ تەماشای سروشتی ڕەنگاوڕەنگی کردووە. نازەنین مەولەوی دیوە یا نا! ئەمەیان گرنگ نییە، کەچی مەولەوی ئەوی دیوە و بووە بەسەرچاوەی ئیلهام و ئەم شیعرەی دروست کردووە.

دەموچاوی دلبەریان بەمانگ چواندووە، ئەم وێنەیە ڕەسەن نییە لەناو ئەم شیعرەدا. لە ئەدەبی کوردی و ئەدەبی نەتەوەکانی دراوسێدا وێنەی جوانی لەم جۆرە دەبینرێ، داهێنانی مەولەوی لەم شیعرەیدا وێنەی زۆرە. یەکێ لەو وێنانە ئەوەیە شاعیر بووکی خەیاڵی خۆی دەدۆزێتەوە، واتە ڕوخساری ئەو کچەی لە پەنای ڕەشماڵدا دەرکەوتووە هەر ئەو وێنەیەیە لە دڵ و دەروونی شاعیردا دروست بووە و بووکی خەیاڵی پێ دەڵێن.

وێنەیێکی دیکەی ئەو نازەنینە، ڕەوتی نەرمونۆڵی زەوی منەتبار کردووە، بەنازەوە باوەشێنی تاریکی کردووە، بۆ ئەوەی ڕووناکی پەیدا ببێ و نازەنین ببینرێ، ئەم دیمەنەی بەراوورد کردووە لەگەڵ ئاوی ژیان، چونکە ئەو ئاوە لە تاریکستاندایە، واتە دلبەر ڕووناکییە وەک ئاوی ژیان لە تاریکاییدا دەژی.

ئەم شیعرەی مەولەوی لە گێتیی داهێنانی شیعریدا دەچێتە ناو ئەو بەرهەمانەی وێنەی هونەرێکی هەمیشە زیندوویان دروست کردووە لە ڕووی ئیستیتیێکی و ڕەوانبێژییەوە.

خۆشەویستی و مرۆڤایەتی

مەولەوی سۆفی تەریقەتی دەروێشی بوو، بەحسێب دەبوو گۆشەگیر و دوور بێ لە کۆمەڵ و لە جموجۆڵی کۆمەڵایەتی نزیک نەکەوێتەوە، کەچی کەسانێک بووە دۆست و برادەری زۆر بووە، لە هەموو چین و توێژێکی کۆمەڵ هاوڕێی نزیکی بووە. ئەم پێوەندییە کۆمەڵایەتییە لە بەرهەمی ئەدەبیدا ڕەنگی داوەتەوە، زۆربەی نامە بۆ هاوڕێیانی بەشیعر بووە، جگە لەوەی کۆمەڵێک شیعری هەیە سۆزی دەروونی ناوەوەی دەردەبڕێ بەرامبەر بەو کەسانە. لە خۆشەویستی خۆی دەدوێ بەرامبەر ژیان، بەشان و باهوویان هەڵدەڵێ و شانازییان پێوە دەکا.

-١-

لەو سەردەمەی مەحموود پاشای جاف لە ساڵی ١٨٧٤ لە بەغدا دەژی مەولەوی بەم پارچە لیریکە یادی دەکاتەوە:

جـــە دووریت دەروون مـــەوج دەریای هوون
مـــدۆ وەچەمـــدا، بەڵام چێش کـــەروون
پایتـــەخت مـــەحـــموود دارولســـەلامـــەن
منیچ کـــەمی فـــام ئەیاز جـــە لامـــەن
ئەیازت فـــامـــاش تەفـــائول کـــەردەن
ســـــلامـــــەتیی تۆش وەیاد ئاوەردەن
وە خـــار و خـــاشـــاک مـــوژەی چەســـپیـــدە
ســـەد بەســـتـــەن نەدەور ســـەرچەمـــەی دیدە
وەرنە دیجلەی غـــەم توغـــیـــان کـــەردە بێ
تا ئێـــســـتـــا چەند جـــار بەغـــداش بەردە بێ

واتاکەی:

لە دووریت جۆشی سەرچاوەی چاوان
کەوتە سەربەستی جۆگە و سەرچاوان
پایتەختی مەحموود دارولسەلامە
منیش کەمی فام ئەیاز لەلامە
ئەیاز تێگەیی هەڵسا دەستوبرد
سەلامەتی تۆی تیا تێبینی کرد
بەدرکودالی برژانگی نووساو
بەرهەڵستی کرد سەیلی چاوە چاو
ئەگینە دیجلەی چاو ئەرخەوان سوور
بەغدای ئەکردە دەشتی شارەزوور

«پیرەمێرد»

لەم شیعرەدا جگە لە سۆزی دەروونی بەرامبەر بەمەحموود پاشا، مەولەوی یادی ڕووداوێکی مێژوو دەکاتەوە، ئەو ڕووداوە بەراوورد دەکا لەگەڵ پێوەندی نێوان خۆی و مەحموود پاشا و، دەڵێ دارولسەلام (بەغدا) پایتەختی مەحموود پاشای جافە، چونکە نیشتەجێی ئەوێیە، کە ناوی ئەیازی (هەیاسی خاسی) یار و یاوەر و وەزیری سولتان مەحموودی غەزنەوی دەبا، ئەو کاتە ئاشکرا دەبێ مەولەوی دەیەوێ مەحموود پاشا بێنێتە پلەوپایەی سولتان مەحموود، ئەودەمە بێ گومان خۆی دەبێتە ئەیازی پاشای جاف.

دووری پاشا لە مەولەوی لافاوی خوێناوی لە چاویدا هەڵدەقوڵێنێ، بۆی هەیە بەغدا نوقوم بکا بە دیجلەی فرمێسکی ئەو چاوە. بێ گومان بەغدا بێ دیجلە نابێ.

-٢-

مەولەوی شیعرێکی بۆ کچێک نووسیوە بەدڵی بووە، بەکوڵ چاوەڕێ بووە بێتە لای، بەڵام هەر نەهاتووە تا سۆمای چاوی داهاتووە. ئەو پەریزادە کێ بوو! هەندێ دەڵێن ناویشی پەریزاد خان بووە لە نەوەکانی بەگزادانی جاف، خەڵکی دیکە لەسەر ئەو باوەڕەن ناوی ئامینە خان بووە خێزانی بارام بەگی جاف، هی دیکە دەڵێن ناوی ئامینە خان بووە لە بەگزادانی جاف و خوشکی شیری مەولەوی بووە. ئامینە خان هەواڵی بۆ مەولەوی ناردووە حەز بەدیدەنی دەکا و دەچێتە لای، کەچی لەدواییدا پەشیمان بۆتەوە و بۆی نووسیوە چاوەنۆڕ نەبێ.

ئەو کچە کێ دەبێ ببێ گرنگ ئەوەیە بووە بەسەرچاوەی ئیلهامی ئەم شیعرە ڕەندەی مەولەوی. بەهۆی ئەو بڕە شیعرەی مەولەوییەوە دەکرێ «ئامینە» ببێ بە بووکێکی تری خەیاڵی شیعری کلاسیکی کوردی:

دەرد وە بان دەرد زامان كاری
گرد جە لام جەم بی یە تەشریف ماری
ئای یە چێشت كەرد تەشریفت ناوەرد
دەردت داوە دەرد مەینەت ماتەم كەرد
ئیسەیچە دیدەم چەم ها وە ڕاوە
هەڵای سەر وەشم بەو تەمنناوە
ئەمرت موتاعەن (أَطَعْنا) وەندم
دوعای چەمە زەخم جە پیران سەندم
تەعویز بەند ڕیشەی دڵەی سەد پارەم
بەرگش پەڕەی جەرگ وە دەرد ئاوارەم
حافز بۆ وە عەشق مەستان یاهوو
بپێچەش نەدەور باهووی بێ ئاهوو
ئینە عادەتێن وە زاهیر ئامان
وەرنە هەی سەرخێڵ نازک ئەندامان
تۆ ئیند نازكیت جە حەد و یەردەن
بینایی خەیاڵ ڕاگەش گوم كەردەن
سەفات خەجاڵەت دان وە جام جەم
دیدەی بەد مەر عەكس وێش بدیۆ وە چەم
دیدەی بەد دەردش نادیاری بۆ
جەكۆ موینۆت تا لێت كاری بۆ

واتاکەی:

دەردی دوای دەردی، دەردی نهێنی
گشتی کۆ بوو لام تۆ تەشریف دێنی
چیت کرد ئەمە تۆ؟ ئای بۆ نەهاتی
دەردت دا بە دەرد غەم بە مەینەتی
ئێستاش دیدەکەم چاو بەڕاتەوە
هێشتا سەرخۆشم بەو ئاواتەوە
ئەمرت لەسەر (أَطَعْنا) خوێندم
نزای چاوەزار لە پیران سەندم

قەیتانی ڕیشەی دڵەی سەد پارەم
بەرگی پەڕەی جەرگ بەدەرد ئاوارەم
مەحرووس بە عشقی مەستانی یاهوو
بیدە لە دەوری قۆڵی بێ ئاهوو
ئەمە خوویێکە باوە لە لامان
ئەینا سەرخێڵی ناسک ئەندامان
تۆ هند ناسکیت لە حەد دەرچووە
بینایی خەیاڵ ڕێی لێ گوم بووە
بەجوانیت سەفای جامی جەم شکا
مەگەر دیدەی بەد خۆی تیا بەدی کا
دیدەی بەد دەردی نادیاری بێ
لە کوێ ئەتبینێ تا لێت کاری بێ

«ئەردەڵانی»

مەولەوی لەم شیعرەدا هەستی ناوەوەی دەروونی دەڕێژێ بەرامبەر ئەو ئامینەیە. چاوەڕوانی دەردێکی گرانە، بەتایبەتی ئەگەر نەگاتە ئەنجام و دلبەر لە دڵدار نزیک نەبێتەوە. ئەم هۆگرییەی شاعیر و ئەم ئارەزووە بەکوڵ و پڕ لە سۆزەی بۆ بینینی ئامینە ئەگەر لەوەوە هاتبێ وەک خوشکێکی شیری تەماشای کردبێ، حەزی مەولەوی دەچێتە ناو گێتیی بێ پایانی سۆفیزم، چونکە ئامینە مەحرەم بووە بۆ شاعیر، ئەگەر ئەم خوشکایەتییەش ڕاست نەبێ بۆی هەیە وەکو هەموو عاشقێک دڵی بچێتە جوانێکی وەک ئەو ئامینە نازدارە.

-٣-

مەولەوی پێوەندی بەشاعیر و خوێندەوارانی سەردەمی خۆی بووە، لەناو ئەمانەدا دۆستایەتی بەهێز بووە لەگەڵ ئەحمەد بەگی کۆماسی، لە دیوانیدا کۆمەڵێک لیریک بەر چاو دەکەون، هەندێکیان بەیادی کۆماسی هۆنراوەتەوە، بڕێکیشیان وەک نامەی شیعری بەرەو ڕووی کراونەتەوە. لە یەکێ لەم نامە شیعرییانەدا مەولەوی بەکۆماسی دەڵێ:

جە گیان سێر وەردەی جە تەن هەراسان
خاڵۆی خەمیای غەم خاڵ خاڵ خاسان
نامەم چون یاوا مولاحەزەت کەرد
بشۆ وە پا بۆس عەرز کەر جە ڕووی دەرد
واچە هەی سەد جار (مەعدوومی) توفەیل
پەرسا بێت جە ڕووی گەرمی کوورەی مەیل

کۆ جە دووریی من چ تەورەن حاڵش
کێ بەر مەکەڕۆ خەم نەخەیاڵش
هام فەرد ناڵەی دڵ سەیرانگە ستەم
هام دەرد دەروون خەم بەرکەر کۆی خەم
هەر سات وە نەوعێ دەردش خەتەر بۆ
حاڵش چ تەورەن خاکش وەسەر بۆ
تۆ خاسەن نەو تووڵ سەر و سەراوان
خەم مەدەی وە باد شنۆی سەر کاوان
گا چون بۆی نەسیم وە دووی شەتاودا
گا چون گوڵ نەپای چۆڕەی وەفراودا
سەیر لەرزەی بەزم سەوزەی سەر بەرزان
سەفای گوڵاڵان سەد تەرزان لەرزان
سوب نە سەر ملان سەیادان هام دەم
شریخەی ماردم کڵافەی کەڵ ڕەم
نەک چون ئەو پابەند قەڵای شار دەرد
جەی وەهار چون وەڵگ پایزان ڕەنگ زەرد
ئاخ نە جەهد و جەخت داخ زامەت سەخت
بەرگ ماتەم ڕەخت نارەسایی بەخت
کزەی خەم چون موو خەم یەنەش وەردەن
دووریت خۆ یەکجار تەمامش کەردەن
وخت جۆش دەرد کزەی ناڵەی سەرد
گوم بۆ نەگێجاو کەردەلوول دەرد
ئەو خەندەی بێ وەخت مەیۆش وە دام دا
مەگێڵۆ ماچۆ نەو گێچ و تەمدا
ئەر هەر ئەو بەختەن هەر ئەو تاڵەمەن
دیدەم دیدەنیت ئەڵڵا و ئاڵەمەن

واتاکەی:

له گیان تێر خواردوو له لەش هەراسان
خاڵۆی کۆماوەی خاڵی خاڵ خاسان
ئەم کاغەزەم نارد لەگەڵ خوێندتەوە
بچۆ پێی ماچ که بەحەسرەتەوە
بڵێ ئای (مەعدووم) کەس لێی نەپرسیو
تۆ لێت پرسی بوو وەک خێر به هەتیو
چۆنه له دووریم، چۆن ڕادەبوێری؟
کێ دیاری خەم؟ بۆ ئەو ئەنێری
هام فەرد ناڵەی دڵ سەیرانگە ستەم
هام دەرد دووی دەروون خەم ڕەوێن کۆی خەم
ساتێ بەرەنگی دەردی خەتەر بێ
هەڵکردی چۆنه خاکی بەسەر بێ
تۆ جا که وەک توول سەروی سەراوان
خەم ئەدەی بەبای شنۆی سەرکاوان
گاه وەک بۆی نەسیم بەڕووی شەتاودا
گاه وەک گوڵ لەژێر هاژەی بەفراودا
سەیری لەرزەی بەزم سەوزەی سەربەرزان
سەفای گوڵاڵان سەد تەرزان هەرزان
بەیانیان لەگەڵ ڕاوکەر لەسەر کەل
شریخەی تفەنگ کڵافەی کەل گەل
نەک وەک ئەو پێبەند قەڵای شاری دەرد
له بەهاردا وەک گەڵای پایز زەرد
ئاخ له دەست داغی کوێرەوەری سەخت
جلوبەرگی ماتەم ناهەمواری بەخت
کزەی خەم وەک موو بەپێچ و بەختم
هێجگاری دووریت خستوومیه ئەلەم
کاتی جۆشی دەرد کزه و ناڵەی سەرد
کەم بوو له گێژاو گەردەلوولی دەرد
ئەو زەهر خەندەی دێ بەسەر دەمدا

ئەگەڕێ و ئەڵێ لە گێژی تەمدا
ئەگەر هەر ئەو بەخت هەر ئەو تالعە
دیدەم دیدەنیت بەخوا راجیعە

«پیرەمێرد»

لەم شیعرە و لە هەموو شیعرەکانی دیکەی مەولەوی کە بۆ مەبەسی موناجات لەگەڵ کۆماسی دایناوون بە «خالۆ» ناوی دەبا. ئەم دیاردەیە بووە بەباو لە ناوچەکانی هەورامان و شارەزوور و سلێمانی هەرکەسێک ناوی شاعیر بکەوێتە سەر زاری بە «خالۆی کۆماسی» ناوی دێنێ.

لەم شیعرەدا مەولەوی لەو هەموو غەم و پەژارەیە دەدوێ کە هەردووکیان هاوبەشن تیایدا، ئاوڕدانەوەی جوانی هونەری دەکەوێتە بەرچاو کە دەڵێ: سەرەڕای ئەم هەموو مەینەتییەی هەردووکمان هاوبەشین و لە ناویدا دەژین، دووری ئێش و ئازاری زیاتر کردووە.

لە ئاوڕدانەوە جوانەکانی دیکەی ئەوەیە، کەس هەواڵی شاعیری نەپرسیوە، ئەگەر کۆماسی یا هەر کەسانێکی دیکە لێی بپرسن وەک ئەوە وایە چاکەیێکیان لەگەڵ هەتیو کردبێ.

مەولەوی لێرە و لە کارەکانی دیکەیدا ناتوانێ لە سروشت دوور بکەوێتەوە، یەکێ لە لایەنە سەرکەوتووەکانی لە شیعردا ئەوەیە هەندێ جار ئەو مەبەسەی گەرەکیەتی بیکا بەشیعر هیچ پێوەندییێکی بە سروشتەوە نییە، بەڵام ئەو بەڵگەی بەراوورد لەنێوانیاندا دەدۆزێتەوە، ئەمە دەبێتە مایەی داهێنان لە بەرهەمەکەیدا.

فرمێسک و زام

مەولەوی بۆ خۆشەویست و هاوڕێ و دۆستانی کە کۆچی دواییان کردووە فرمێسکی گەرمی ڕشتووە. بایەخێکی زۆری بەم لایەنەی هەستی دەروونی داوە، لەوە پێشیش ئەو نزیکانەی بە وەسف و پێداهەڵگوتن بەسەر کردۆتەوە و لە کاتی ناخۆشیدا لە بیری نەکردوون.

لە دیوانی مەولەویدا ماتەمنامەی شیعری زۆرە بۆ گەلێ کەس، لە هەموو توێژەکانی کۆمەڵ، لە سەرووی ئەمانە هەموویانەوە کۆمەڵێک لیریکی هەیە وەک ماتەمنامەیێکی شیعری بۆ مردنی عەنبەر خاتوونی ژنی نووسیوە.

-١-

عەنبەر خاتوون لەپێشەوەی هەموو ئەو کەسانەوەیە کە مەولەوی فرمێسکی بۆ ڕشتوون، بۆ عەنبەر خاتوون دەڵێ:

شوورای عاشوورا دیسان بەزمش بەست
موحەڕەم ئاما مەحرەم شی نەدەست

ئەو خەریک نەچۆڵ شار عەدەمدا
من نە کەربەلای سارای ماتەمدا
ئەو یەزید مەرگ وە ئەسیر بەردە
من زادەی زیاد خەم یە قیر کەردە
بازارەن وادەی مامەڵەن ساقی
هەی بگرە فاتی وەی بدەر باقی
ڕۆ حوسەین ئاسا فەردا کەڕۆ بۆ
داخۆ سەرجەکۆ لاشەم جە کۆ بۆ

واتاکەی:

هەرای عاشوورا دیسان بەزمی بەست
موحەڕەم هات و مەحرەم چوو لە دەست
ئەو سەرگەرمی چۆڵ شامی عەدەمدا
من لە کەربەلای دەشتی ماتەمدا
ئەو یەزیدی مەرگ بردی بەئەسیر
زادەی زیادی خەم منی خستە قیر
بازارە وادەی سەودایە ساقی
هەی! بگرە فانی، وەی! بێنە باقی
ئای حوسەین ئاسا سبەی لە نوێ بێ
ئاخۆ! سەر لە کوێ؟ لاشەم لە کوێ بێ؟

«ئەردەڵانی»

لە سەرانسەری دیوانی مەولەوی ئەو ڕاستییە دەردەکەوێ، عەنبەر خاتوونی خێزانی خۆشویستووە، لە ژیان و مردنیدا کۆمەڵێک شیعری بۆ جوانی ئەو و هەستونەستی خۆی بەرامبەر بەو دەربڕیوە. لیریکە دڵدارییەکانی بۆ ئەو ژنە ڕاستگۆ بووە، لە لاواندنەوە و شیعری ماتەمنامە خەیاڵی فراوان و بینینی ورد بووە، لەم شیعرەدا مردنی خێزانی بەمردنی حوسێنی شەهیدی کەربەلا چواندووە، شین و شەپۆڕ تا ئێستاش لە واوەیلای (وا حوسێن و شاحوسێن) کۆتایی نەهاتووە لە دوارۆژیشدا دەمێنێ.

-٢-

کەنیشکێکی جاف ناوی ئامینە یا پەریزاد بووە کاری کردۆتە سەر هەستی ناوەوەی شاعیر، هێشتا ساغ نەبۆتەوە کامەیان ڕاستی مەسەلەکەیە، یا لەوانەیە دوو کەس بن ئامینە و پەریزاد و، پێوەندی لەگەڵ هەردووکیانا بووبێ. هەر چۆنێ بێ ئەو دلبەرە کە لە ژیاندا بووە مەولەوی بایەخی زۆری پێ داوە، شیعری

مەدح و ستایشی بۆ داناوە، نامەی شیعری بۆ نووسیوە، کە مردووە فرمێسکی بۆ ڕشتووە، لە شیعرێکیدا دەڵێ:

پەشێوی وە نەزم لوولووی ئەسریندا
پەروین دائیرەی خورشید تەزییندا
جای ناخوون وە خوون ئەو گۆنای بێ گەرد
ئیشارەت وە مانگ مەینەت دڵ کەرد
شیرینی قامەت قیامەت نەوەرد
سەلای فەرز بەرگ ئازیەتی ئاوەرد
هەنی فتوای شەرع بادە نۆشان بۆ
حەلاڵیی کالای ماتەم پۆشان بۆ
وەشەن ئەو بالا چون بەو کالاوە
بازش ئەو کالا هەر بەو بالاوە
حەیات جە زوڵمات جیا نمە بۆ
کاوە وە بێ بەرگ سیا نمە بۆ

واتاکەی:

ڕشتەی لۆلۆی ئەشک ئاڵۆزانەوە
پەروین گۆی ڕۆژی ڕووی ڕازانەوە
خوێنی جێ نینۆک لە ڕووی وەکو گوڵ
نیشانەی مانگی غەم و دەردی دڵ
حەشر ئەنگێزی جوانیی قامەتی
فەرزی کرد سەلای بەرگی ئازیەتی
سا فتوای شەرعی بادە نۆشانە
حەلاڵیی کالای ماتەم پۆشانە
شەنگە ئەو بالا ئا بەو کالاوە
وازبێنە تۆ لەو کالا و بالاوە
حەیات لە زوڵمەت جیا قەد نابێ
کەعبەش بێ بەرگی سیا قەد نابێ

«ئەردەڵانی»

لەم پارچە شیعرەدا مەولەوی هەندێ وێنەی جوانی شیعری خستۆتە ڕوو. شاعیر لە شین دایە بۆ

نازەنینێک، هەوێنی ئەم کارەی لە هەستی ناسکەوە دەپژێ کە فرمێسکە. فرمێسک مرواریییە بەتایبەتی لەو دەمەی بەڕووی نازدارانەوە دێتە خوارێ کە بۆ دلبەری کۆچ کردوو دەلاوێننەوە، هەموو دیاردەیێک لە سروشتدا ڕەش هەڵگەڕاوە، لە ماتەم دایە، تەنانەت ئاوی ژیانیش کە لە ئەشکەوتێکی تاریکستاندا هەڵدەقوڵێ، بەردە ڕەشی دیواری کەعبەش لەولاوە بوەستێ، بەم بۆنەیەوە بەرگی ڕەشی پۆشیوە.

-٣-

خاڵۆی کۆماسی، شاعیری ناودار تەنیا لە ژیانا جێی بایەخی مەولەوی نەبووە، لە مردنیشدا فرمێسکی گەرمی بۆ ڕشتووە، لە یەکێ لە شیعرەکانیدا لەم بابەتەوە دەڵێ:

ها! یاران بەرشین جە زێد وەزامن
گرد تەفرە قەبین چون خەیال من
گەرد کۆچشان ئانا دیارەن
دەک لێلاویت بۆ چۆنت قەرارەن
سەنگی بار هۆش پێشبار فامت
دەوار شادی چیخ ئارامت
لوان چەنی کۆچ خاڵۆکەی هام فەرد
ئیسە بار وستەن نەهەوارگەی هەرد
تۆ چێش مەکەردی؟ کەم هۆش و کەم فام
پەرێ عەیب و عار مەندەنی جە لام
سا چەنی ئەرواح یاوە وە یاران
با تەن بۆ وە سەنگ مەندەی هەواران

واتاکەی:

یاران ها! دەرچوون لە زێد بەزامن
بلاوبوونەوە وەک خەیاڵی من
ئەوەتا گەردی کۆچیان دیارە
کوێراییت دایێ چۆنت بڕیارە؟
باری قورسی هۆش پێشباری فامت
دەواری شادی، چیخی ئارامت
چوون لە تەک کۆچی خاڵۆی هاوفەردا
ئێستا ئارامن لە هۆبەی هەردا

تۆ خەریکی چیت؟ کەم هۆش و کەم فام
بۆ نەنگ و تەشەر مایتەوە لەلام
سا لە تەک گیانا بگەیە یاران
با تەن بەردێ بێ ماوەی هەواران

«ئەردەڵانی»

لەم شیعرە ماتەمییەدا مەولەوی وردەکاری داهێنانی هونەری دەنوێنێ، فرمێسک بۆ کۆماسی و هەموو یارانی دەرێژێ و، دەڵێ ئەوان هەمــوویان مـاڵاوایییــان لە گـێـتی کـرد، لە ژێر زەوی (گــۆڕســتــان) بڵاوبوونەوە، وەکو خەیاڵی بێ سەروشوێن و بڵاوبووی خۆی. هەروەها بەڵگە بەکاروان و کاروانچییان دێنێتەوە، دەڵێ ئەوان باری سووک لە ڕێزەکانی پێشەوەی کاروان بار دەکەن، بەڵام باری قورس لە دواوە دەبێ. ئیتر شاعیر بەخۆی دەڵێ باری قورست کە هۆش و هەستتە، وە باری سووکت کە ئەقڵ و بیرتە، لەگەڵ کاروانی کۆچی خاڵۆی کۆماسی بارکردووە.

مرۆڤ و کردەوە

لە شـیـعـری مـەولەویدا جگە لە وێنەی ئامـانجی تاک (من) و جـووت (من و تۆ)، ڕەنگدانەوەی کۆمـەڵیش (هەمـوو) دەکەوێتە بەرچاو، وەکو وێنەگرتنی بەشێک لە دیاردەی کۆمـەڵایەتی و پێـوەندیی ئادەمزاد بەیەکتریەوە، هەندێ کردەوەی لە ئەنجامی هاوکاری و بیری گشتی دەکەوێتە ناوەوە.

-١-

مەولەوی شیعرێکی بۆ وەسفی کۆچی جافان داناوە لە کوێستانی داڵەهۆی ناوچەی پاوەوە بۆ دەشتی زەهاو، تێیدا دەڵێ:

شــەمــاڵ دارانەن، شــەمــاڵ دارانەن
زەردیــی ڕەنــگ نــە رووی وەڵــگ دارانــەن
تـەمـــەن گـــەردەلوول، بادەن بـارانـەن
بێـــزیای بارگـــەی ســـەر کـــۆســارانـەن
هەوای ســـیـــامـــاڵ وێنەی جـــارانەن
پـەی ســـەمـت زەهـاو زەردە و یـارانـەن
هـەو هـەوو بـەو بـەو تـەڵـمـــیـت بـارانـەن
گـــەرمـــیی بەزم نەزم ســـەر هـەوارانەن
نـەزارەی ڕای ڕاز شـــەکـــەر وارانـەن
فـــەسل ســـەیر ســـەید مـــیـــر شکارانەن

چ خـێـــرەن نامـــەرد مـــەر جـــە خـــاوەنی
بێ خـــــۆف جـــــە لـوای ڕای زەهـاوەنـی
شـــۆ وەڵای ئەو شـــۆخ جـــەمین پەڕەی گـــوڵ
دەوای دەرد ســــەخت پەی دەرمــــــان دڵ
مـــدیۆ وە فـــیـــرقـــەی زەلیـــلان خـــێڵ
دیار نیـــیـەن مـەعـدووم لۆنگ خـەم وە پێڵ
مـــەپرســـۆ حـــاڵم ئیـــدش دەر جـــواو
واچە ئەو فـەقـیـر سـفـتـەی دڵ کـەواو
ئانا دەور مــــدۆ وە شـــــاهۆ کـــــۆوە
وە ســـــــزای دووریـی دیـدار تـۆوە
هەریەک چەنیـــیـــەک وادەشـــان کـــەردەن
وادەشـــان ڕاســـتـــەن تا وە ڕۆی مـــەردەن
ئەو تا ســـایەی بەرد ئەو تا بۆ وەگـــەرد
ئەو تەم و ئەو خـــەم ئەو ســـەردی ئەو دەرد
خـــولاســـەی کـــەلام نوور دیدەی دڵ
شـیــفــای ئێش و نێش زامــان پێ حــاسڵ
ســەوزەی حــەیاتم ڕســتــەی وەفــای تۆن
ئەو وەفـــات نەبۆ زیندەگـــیم جـــە کـــۆن

واتاکەی:

شەماڵ دارانە، شەماڵ دارانە
ڕەنگی زەرد لەسەر پەلکی دارانە
تەمە و گەردەلوول، بایە و بارانە
تۆفی هەوارگەی سەر کۆسارانە
هەوای سیا ماڵ وێنەی جارانە
بۆ شاری زەهاو پەلەی بارانە
هەو هەو بەو بەوی بارگە سوارانە
گەرمی بەزمی نەزم سەر هەوارانە
تامی شەکەر ڕاز شەکەر بارانە
فەسلی سەیری سەید میر شکارانە
چ خێرتە نامەرد مەگەر تۆ نوستووی

بۆ چ کۆچی ڕێگای زەهاو نەبیستووی!
بچۆرە خزمەت شۆخی جەمین گوڵ
دەوای دەردانە و دەرمانە بۆ دڵ
ئەڵێی بەفیرقەی زەلیلی خێلان
دیار نییە (مەعدووم) لونگی خەم بەشان
کە ئەو وا پرسی تۆ وەرە جواب
بڵێ ئەو لێوەی دڵ بە خەم کەباب
گەرد و خولیەتی بەشاهۆ کۆوە
بەسزای دووری دیداری تۆوە
پەیمانیان لەگەڵ یەکتر بەستووە
لەناو خۆیاندا بەشیان کردووە
ئەو تا ژێر ئەلحەد، ئەتابێ بە گەرد
ئەو تەم و ئەو غەم ئەو سەرما و ئەو دەرد
خولاسەی کەلام نووری دیدە و دڵ
شیفای ئێش و نێش زامان بێ حاسل
سەوزەی حەیاتم بەوەفات ڕوا
کە وەفات نەبێ زیندەگیم کوا؟

«پیرەمێرد»

لەم بڕە شیعرەدا مەولەوی باس لە هەندێ نەریتی کۆچی عەشرەتی جاف دەکا، لە ناوچەیێکی دیاریکراوی گەرمیان و کوێستانیان دەدوێ. شانۆی ئەم جموجۆڵییە ناوچەی زەهاو و شاخی شاهۆیە، ئەو کۆچەرانە بەسەر گوندی زەردە و یاوان تێدەپەڕن، قۆناغەکانی کۆچی عەشرەت ماوە دەرەخسێنن بۆ ڕاوی کارمامز و ژیانی خەڵکی لەناو بەهاری ڕووتدا چێژێکی تایبەتی دەدا بەمرۆڤ.

مەولەوی بەبێ وردەکاری ئیستێتیکی و داهێنانی وێنەی هونەری ناژی، خۆی وا پیشان دەدا هەموو ژیانی غەم و پەژارەیە، شاخی شاهۆش لەبەر بڵندی بێ تەمومژ نابێ، لەبەر ئەوە لە یەکترییەوە نزیکن، پەیمانیان لەگەڵ یەکتریدا بەستووە، هەردووکیان وا دەمێننەوە تا دوایی ژیانیان، مەولەوی بەمردن کۆتایی بەئازاری دێ، شاخی شاهۆ لە ڕۆژی قیامەت دەبێ بەتۆز و گەرد و دوایی بەژیانی دێ.

-٢-

شاعیر لە لیریکێکی دیکەیدا لە بەخت دەدوێ وەک پیشاندەرێکی چارەنووسی ئادەمزاد و دەوری ئەو کەسە پیشان دەدا لە چاکە و خراپە، بەختیاری و بەدبەختی مرۆڤ لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

سەد پەرێم دایم خەم بەستەن کەڵەک
ئاخ هەر یەکجار داخ تۆ سەوزەن فەڵەک
مەپێکی ناکا جە نیمە ڕا دا
نیگای ئارەزوو وە تەمەنا دا
کام سەر شام تەمای تاج (کەی)ت کرد
سوبح دەم وە تاج سەر نەییت نەکرد
کێ بی کێ مەجلیس شادی بناوە
پۆس کەللەش وە دەف تۆ دەنگ نەداوە
(مەعدووم) ئەر زەڕەی شێوەی فاماتەن
بەفام قەرینەی لوات ئاماتەن
ئەی ڕاڕای خەتەر ڕاو یارانەن
سفیدیش غوبار کەللەی یارانەن
بورکەش چای دیدە پڕ هووناو دڵ
میل بالآی بێ گیان وا مەندەی خجل
ها سەف پێکان پۆس کەللەهام دەمان
کەللە بڕ پەی پۆس کەللەمان تەمان
هۆر دەر چەنی سۆز دەروون پڕ نێش
فەریاد ئەو ساقی و ئەو نە یچی و دەروێش
سەدای دەف و نەی بەیۆ نەگۆشت
نەشئەی مەی بەخشۆ حەیات وە هۆشت
بویەر جە سای تەرز دەف و نەیەوە
وە زات مەستیی نەشئەی مەیەوە
تا کەی کە نۆ دەست چەرخ چەپ ئەندێش
پۆس کەللەت پەی پۆس کەللەی وێش

واتاکەی:

هەر چەند خەم دایم لێی بەستووک کەلەک
ئاخ تەنها داخی تۆ سەوزە فەلەک
ئەدەی بەیەکدا لە نیوە ڕا دا

نیگای ئارەزوو بەتەمەنادا
کام سەر؟ نەتخستە سەودای تاجی کەی
دوایی نەتکردە تاجی نێزەی نەی
کێ بۆ کێ بەزمی شادی نایەوە
پۆست کەڵلەی بەدەف دەنگی دایەوە
(مەعدووم) ئەگەر تۆ ئەهلی دانابیت
نزیکە بەفام کۆچی دواییت
ئەم ڕێیە ڕێی ترس ڕێبوارانە
سپیەتی تۆزی کەڵلەی یارانە
حەوزی چاڵی چاو پڕ خوێناوی دڵ
میل باڵای بێ گیان نەگەیوە مەنزڵ
ڕێزی بەستووە پێستی کەڵلەی سەر
سەر بڕ بۆ پێستی کەڵلەی تر حازر
بەرزکە لەگەڵ سۆز دەروونی پڕ ئێش
هاوار بۆ ساقی و نەیژەن و دەروێش
دەنگی دەف و نەی زیاترکا جۆشت
نەشئەی مەی حەیات بدا بەهۆشت
ڕابوێرە بەهۆی دەف و نەیەوە
بەزۆر و زاتی نەشئەی مەیەوە
تاکەی؟ دەستی چەرخ بەئێش و بەوەی
بگروو پێستی کەڵلەت بۆ کەڵلەی

«پیرەمێرد»

شاعیر لەم شیعرەدا لەگەڵ گەردوون دەدوێ، ئەوە دەخاتە ڕوو یەکسانی لە کردەوەکانیدا نییە، هەموو کاروباری تەنگوچەڵەمە و پێچەوانەیە. ئێوارە تانجی کەیخوسرەو دەخاتە سەری پیاو، بەیانی سەری دەبڕێ و پێستەی کەڵلەی دەکا بەدەف بۆ بەزموڕەزمی سەرخۆشان. ئاوڕدانەوەیێکی ئیستێتیکی جوانە کە مەولەوی بەخۆی دەڵێ ئەگەر تێگەیشتنت هەبێ پێویستە ئەوە بزانی ژیان بەڵگەی مردنە.

لە کۆتایی شیعرەکەیدا لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی کە شاعیر خەریکی مەسەلە و لێکدانەوەیێکی قووڵی بیری دەبێ و ناتوانێ بگاتە ئەنجام، پەنا بۆ مەی و مەیخانە و ساز و سەمتوور و مۆسیقا دەبا. خەیاڵی شیعری ئەوە دەردەبڕێ کە بێ هۆشی بەهۆشی دەبەزێنێ بۆ مەبەسی وێنەی شیعری داهێنراو.

ئێش و ئازار

ئێش و ئازار و ناخۆشی لە ژیانی مەولەویدا کەم نەبووە، بەتایبەتی کوێر بوون و سووتانی بەرهەمی شیعری خۆی و نامەخانەکەی، تا سەری ناوەتەوە لەناو خەیاڵیدا بزر نەبووە.

-١-

کوێر بوون بۆ هەموو ئادەمزادێک دژوارترین کارەساتی ژیانیەتی، لە سەرووی ئەوەوە کارەساتی دیکە نییە، بەتایبەتی بۆ یەکێکی خوێندەوار و ڕۆشنبیری وەک مەولەوی ماوەی حەسانەوەی خوێندنەوە یا نووسین دەبێ، ئەگەر چاوی نەبێ ئەم حەسانەوەیە لە ژیانیدا نامێنێ. مەولەوی بەهۆی کوێربوونیەوە دەڵێ:

بینای دیدەم تۆ وە سەلامەت
دیدەنیی دیدار کەوت ئەو قیامەت
ئەر بینش نییەن هەی ئاوات وازم
باز هەر تەسکینەن گۆش وە ئاوازم
وە دڵدا تەفسیل زەلیلی و یەرد
چێش جە ئەووەڵدا ئاخرش ئاوەرد
باز بێ تاقەتیم نەڕووی پەردەوە
دەرگای گوزەرگای چەند فەرد کەردەوە
هۆریزا و پێچ وەرد دووی کوورەی دەروون
ئاو ئاوەرد بەڵ هوون نەدیدەی گەردوون
ڕێزا جە سەردا بڵێسەم کەم بی
ئەسباب تەحریر ئەی چەند فەرد جەم بی
باز چێش بۆ یاران دەروون پڕ داخەن
ئەغیاران دەماغ دڵ وە پەرداخەن
سەرد بییەن گەرمیی شەوق هام فەردان
گەرمەن سەردیی زەوق جەرگەی هاودەردان
ڕێزان سەوزەی گوڵ مەعاریف وەگڵ
چۆڵ بییەن چەمەن جە سۆزەی بولبول
نیگای ئیلتیفات گۆشەی چەم کەمەن
ڕووی دەشت سەفای ئەهل دڵ تەمەن

حـەڵقـەی خـەفـیـەی زیکر ناڵەی هەزار ڕەنگ
چون حـەڵقـەی دەرگـای ویرانان دڵتـەنگ
مـشـیـۆ جـە گـرد لا زاری و شـیـوەن بۆ
جـە کـام لا؟ لای دۆ، کـام دۆس؟ وێنەی تۆ
کەی؟ ئیسە، پەی کێ؟ پەی دیدەی (مەعدووم)
چێش بییـەن؟ بییـەن جـە دیدە مـەحـرووم
یانێ های راسـەن؟ یا قـسـەی ناسـەن؟
دیارەن کـردەی چەپ گـەرد هەر پاسـەن

واتاکەی:

بینایی دیدەم تۆ بەسەلامەت
بینینی دیدار کەوتە قیامەت
گەربینین نەما هەی ئاواتخوازم
واش هەر تەسکینە، گوێ بەئاوازم
شەرحی کەساسی ڕابورد بەدڵدا
دوایی پێ هێنا هەر لە هەوڵەدا
هەمدیس زویریم لە توێی پەردەوە
بۆ چەند هەڵبەستێ ڕێگای کردەوە
هەڵچوون بەلوولی، دوکەڵی دەروون
ئاو نارشتی خوێن لە چاوی گەردوون
ڕێژای بەسەریا بڵێسەم کەم بوو
هۆی نووسینی ئەم چەن بەیتە جەم بوو
دیسان چی ڕوویدا؟ یاران پڕ لە داخ
دەماغی دڵی ئەغیاران پەرداخ
ها ساردە گەرمیی شەوقی هاوفەردان
هەم گەرمە ساردیی زەوقی هاودەردان
سەوزەی مەعاریف گوڵی هەڵوەری
لە سۆزی بولبول چیمەن بێ بەری
گۆشەی چاو نیگای ئاوری کەمە
ڕووی دەشتی سەفای ئەهلی دڵ تەمە

حەڵقەی کۆی زیکری ناڵەی هەزار ڕەنگ
چون حەڵقەی دەرگای ویرانە دڵتەنگ
لە هەر لا بەرزە، زاری و شین و ڕۆ
لە کام لا؟ لای دۆس، کام دۆس؟ وێنەی تۆ
کەی؟ ئێستا، بۆ کێ؟ بۆ دیدەی (مەعدووم)
چی بووە؟ بووە لە دیدەی مەحرووم
واتە واتەیە؟ یا ڕای بەدخوایە
گەردوون کردەوەی دیارە هەر وایە

«ئەردەڵانی»

مەولەوی لەدوای کوێربوونی لەم پارچە شیعرەدا بۆ شپرزەیی و پەژمردەیی خۆی دەلاوێنێتەوە. لەوانەیە ئەم لیریکە نامەیێکی شیعری بێ بۆ دۆستێکی خۆی نووسیبێ. لە شیعرەکەدا قسە لەگەڵ ئەو کەسەدا دەکا و پێی دەڵێ: لەم گێتییەدا لە مەولا چاوم پێت ناکەوێ، دەبێ چاوەنۆڕی ئەوە بم لە گێتییەکەی دیکەدا چاوم پێت بکەوێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا هیوای ماوە و ڕەشبینی بەتەواوی ئامانجی کوێر نەکردۆتەوە، دەڵێ: گوێم بووە بەچاو، چونکە ئەگەر بەچاو نەتبینم، بەگوێ هەستت پێ دەکەم کە قسەکانت دەبیستم.

کارەسات کە بەرۆکی کەسێک دەگرێ دەبێتە مایەی ناخۆشی بۆ یاران و مایەی خۆشی بۆ دوژمنان. کارەسات تەرازوویێکە چاکە و خراپە لەناو کۆمەڵدا دەکێشێ و قورساییان دیاری دەکا. کێ دەڵێ، دلبەر خۆی پیشانی دڵدار نادا! لە کاتێکدا مەولەوی چاوی نەبێ و شت نەبینێ، دەبێ بیر لەو تیۆرییە بکرێتەوە، ئەگەر شت نەبینم بوونی نییە! بێ گومان ئەمە ڕاست نییە. مەولەوی داوا دەکا لە هەمووڵایێک کۆڕی شین و شەپۆڕ و واوەیلا لەناوەوە بێ بۆ چاوی لەدەستچووی کە یەکێکە لە کردەوە ناهەموارەکانی گەردوون.

-٢-

لە لیریکێکیدا مەولەوی هەستی ناوەوەی دەردەبڕێ لە بابەت ئەو ماڵسووتانەی کە مێشکی شاعیری وێران کرد نەک لەبەرئەوەی کەلوپەلی ماڵی سووتاوە و لەناوچووە، بەڵکو مەسەلە سووتانی دیوانی شیعر و کتێبی دیکەیەتی:

خـامـەی سـەراوێز نەچای سـیـایی
مـەڕێزۆ ئەسـرین شـەکـوای جـیـایی
نامـەی سـەد شکەنج وە هەم پێچ وەردەن
چون من سـەرتاپاش شکسـتـەی دەردەن

دەوات دووی سیاش جە دەم مەخێزۆ
نامە سیاخاک وەسەر مەڕێزۆ
دەوات دووی دەروون گێچدان وە هەمدا
لیقەوێش کێشان وە لیتەی خەمدا
خامە شەق وەردەن دەم مەکەردەوە
زار زار مەناڵۆ وە دەم دەردەوە
مەوات هەی ئاوات واستەکەی جەستەم
هەی مۆمیایی پیشەی شکستەم
کام زام بی جەتۆ من نەویم نەسیب
جەفا هەر وە من وەفایەی ڕەقیب
زامان تاونان هوو ناوان جۆجۆ
دەرد وە بان دەرد یەجە دووریی تۆ
بڕیان تای ڕوباب قافیە خوانیم
نەمەندەن تاقەت عیبارەت زانیم
دەمەی هەناسەی گەرم تارەکەم
نەکوورەی دەروون پڕ جەخارەکەم
ئایردان حوجرەی دڵەی پڕ دەردم
سۆچنان کتاو مەجموعەی فەردم

واتاکەی:

قەڵەم سەرەوژێر کەوتە چاڵی ڕەش
فرمێسکی دادێ دووری بوو بەبەش
کاغەز وەک فەنەر تێک پێچرایەوە
وەک من سەرتاپای تێکشکایەوە
دەویت دوکەڵی ڕەش هەڵدەڕێژێ
نامە ریگ بەسەر خۆیا ئەبێژێ
دەویت دوکەڵی ڕەشی لە دڵدا
لیقە خۆی کێشا بەکووپەی لیلدا
قەڵەم شەقی برد دەمی کردەوە

جیرە جیری دێ بەدەم دەردەوە
ئەیگوت هەی ئاوات خواستووی هەناوم
هەی موومیایی ئێسکی شکاوم
کام برین بوو تۆ پێت نەگەیاندم
بەئاگری دووری هەڵت قرچاندم
برین هاتنە ژان خوێنیان ناوەستێ
ئەم ئێشە ڕێگای ژیان ئەبەستێ
تەلی روبابی قافیەم پچڕا
عیبارەت زانیم لە هۆش وەرگەڕا
کوورەی هەناسەی گەرمی ئاگرەکەم
تاوی شەرارەی دنیا داگرەکەم
ئاگری بەردایە حوجرەی دەروونم
مەجموعەی شیعرم سووتا زەبوونم

«پیرەمێرد»

ئەم لیریکە لە نامەییێکی شیعری دەکا، مەولەوی بۆ دۆستێکی نووسیوە و هەواڵی ئاگر تێبەربوونی ماڵی پێ گەیاندووە. سووتانی ماڵی مەولەوی سەرچاوەییێکی گرنگ بوو بۆ کردنەوەی دەرگای داهێنانی هونەری.

شاعیر دەڵێ، شووشەی مەرەکەب دوکەڵی لێ هەڵدەستێ، کاغەز خۆڵی ڕەشی بەسەر خۆیدا کردووە، واتە مەرەکەب دەسووتێ، بۆیە دوکەڵی لێ هەڵدەستێ، ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی وشک بێتەوە، هەروەها کە کاغەز خۆڵی ڕەشی بەسەردا کرابێ مانای ئەوەیە جێی سپی تێدا نەماوە و لە سەری نانووسرێ، ئەمە بەڵگەی کۆتایی نووسینە یا شیعرە، هەرچی قەڵەمیشە شەقی بردووە و لە نووسین کەوتووە. جگە لەمە ژێی تارەکەشی پساوە و ئاوازی لێ هەڵناستێ، لەلای مەولەوی نە شیعر ماوە و نە ئاواز و مۆسیقا. سووتانی شیعرەکانی بۆتە هۆی ئەوەی هەستیشی بسووتێ و لەناو بچێ، ئەو شیعرانەی لەناو هەست و دەروونیدا دەژین و هێشتا لەدایک نەبوون، ئەوانیش سووتاون، شیعر لای شاعیر نەماوە.

***

مەولەوی ئاگاداری تاقیکردنەوەی هەزار ساڵەی شیعری کوردی بوو لە ناوچەی هەورامان و هەموو ناوچەکانی گۆراننشین لە کوردستاندا. لە سەرەتای شیعری ئایینی یارسان (ئەهلی هەق) و شیعری ئاسایی ئایینی ئیسلام (سوننی و شیعی)، ئەوجا شیعری کلاسیکیی هونەری لەگەڵ هەمووشیانا ئەدەبێکی بەرزی نەنووسراوی سەرزار، دەتوانرێ بوترێ مەولەوی ئەم هەموو سامانەی دەورکردۆتەوە و لە داهێنانی شیعریدا گەیشتۆتە لوتکە. لە سەردەمی ژیانی ئەو بزووتنەوە یا ڕینیسانسی ئەدەبی لە

باشووری کوردستاندا لەسەر دەستی نالی لە ناوچەی سلێمانی دەستی پێ کرد، ئەمە بووە هۆی ئەوەی ئەدەبی ناوچەکانی گۆراننشین بەرەو خوار بێتەوە، ئەگەرچی تا ئێستاش هەر ماوە، بەڵام ئەدەبی باشووری کوردستان جێی ئەوی گرتۆتەوە. بەم جۆرە مەولەوی لوتکەی شیعر و دوا شاعیری گەورە بوو و لەدوای ئەو تا ئێستاش شاعیرێکی دیکە لە پلەی مەولەوی بەدیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی هەڵنەکەوت.

بەشی بیست و سێیەمین

کوردستانی باکوور

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا

نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم خاکی کوردستان لە ڕووی سیاسییەوە ملکەچی ئەو دابەشکردنە بوو کە لە ئەنجامی جەنگی چاڵدیران (١٥١٤) لەنێوان سوڵتانی عوسمانی و شای عەجەم جێبەجێ کرا، ئەوەی لێرەدا سەرنج ڕاکێشێ ئەوەیە زۆربەی هەرە زۆری خاکی کوردستانی باکوور لەژێر فەرمانڕەوایی دەسەڵاتی عوسمانی بوو، ڕژێمی دەرەبەگی لەناو دەوڵەتی عوسمانی و سیاسەتی دەرەوەی لەگەڵ هاوسێکانی باکوور و ڕۆژهەڵاتی ڕووس و عەجەم سەرێشەییێکی زۆریان بۆ کورد دروست کردبوو، چونکە زۆربەی دانیشتوانی ئەم ئاقارانەی دەوڵەتی عوسمانی، کورد بوون. لە جەنگەکانی عوسمانی لەگەڵ هاوسێکانی، کورد زیانی گەورەی لێ دەکەوت، گەلێ جاریش مەسەلەی ئایین و ئایینزا دەوریان لە دیاریکردنی هەڵوێستی کورد هەبوو لەناو ئەو جەنگانەدا، وەکو مەسەلەی سوننە و شیعە لەگەڵ ئێران، ئیسلام و مەسیحی لەگەڵ ڕووسیا.

بەڕێوەبردن لەلایەن دەسەڵاتی دەوڵەتەوە لە ناوچە کوردییەکاندا شێوەییێکی وای وەرگرتبوو دەتوانین بڵێین فەرمانی دەوڵەت شتێک بوو، تیۆری یا بڕیار یا قانوون لە پراکتیکدا شتێکی دیکە بوو. بۆ بەڵگە لە ساڵی ١٨٠٠دا والی بەغدا قوباد بەگی کرد بە بەڕێوەبەری ئامێدی، ئەمە بەدڵی مراد خان نەبوو، ئەمەیان بەزۆر خۆی کرد بە بەڕەێوەبەری ئاکرێ، لەم کاتەدا عادل خان مانی گرت و بەزۆر خۆی کرد بەبەڕێوەبەری ئامێدی. ئەمە وێنەیێک بوو لە ئاژاوەی دەسەڵاتی عوسمانی، لەبەر ئەوە بۆی نەدەکرا هێزێکی نێوەندی هەبێ بتوانێ فەرمانڕەوایی ناوچە کوردییەکانیان پێ بسپێرێ، هەموو ئومێدێکی بە دەرەبەگی کورد خۆی هەبوو، ئەمانەش کامەیان بەهێز بوایە ئەویان سەر دەکەوت، بەڵام تەنگوچەڵەمەی لەگەڵ دەسەڵاتی دەوڵەت وەکو خۆی دەمایەوە، هەموو تەباییێک کاتیی بوو، زۆرجاریش دەوڵەت سوودی لە پێوەندیی دەرەبەگایەتی ناو ماڵی کورد وەردەگرت بەوەی شەروشۆڕی نێوانیان میللەتیان بێ هێز دەکرد و گەلێ جار خەڵکی ناچار دەبوون و داوایان لە دەسەڵاتی عوسمانی دەکرد هێمنی و ناکۆکی ناو کۆمەڵیان بۆ جێبەجێ بکا.

دەوڵەت بەپێی بەرژەوەندی خۆی هەڵوێستی لەگەڵ لایەنی بەهێز دەبوو لە جەنگی بنەماڵە و عەشرەتەکاندا، بەمەرجێ ئەگەر هەموویان بەئایین موسڵمان بوونایە، ئەگەر نا دەسەڵاتی عوسمانی خۆی عەشرەتە موسوڵمانە کوردەکانی هان دەدا لە دژی ئێزدی و یارسانان (ئەهلی هەق، کاکەیی، شەبەک، زازا (عەلەوی) وهی دیکەی کورد). بەم ناوەوە لە ساڵی ١٨٣٤ جەنگی نێوان مزووری و داسنییان زیانێکی زۆری بە هەردوولا داوە، هەر لەو سەردەمەدا هێرشی محەمەد پاشای کۆرەی ڕواندوز بۆ سەر بادینان و

ئازاردانی ئێزدییان لە مێژووی کوردی ئەم ناوچەیە لاپەڕەیێکی ڕوون و ئاشکرایە.

بەم جۆرە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم کە بە ماوەی ژیانی میرنشینەکانی کورد دەژمێررێ، هەر ئەو ماوەیە ڕژانی ئەستێرەی بەختی گەلێ لەو میرنشینانە بوو، نەک تەنیا لە کوردستانی باکووردا، بەڵکو لە کوردستانی باشووریشدا. ئەوە ئاشکرایە چۆن میرنشینی بابان لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمدا لەلایەن تورکە عوسمانییەکانەوە داگیر کرا، هەروەها لە ساڵی ١٨٤٨دا میرنشینی ئامێدی کۆتایی هات و بوو بەقەزا و لەگەڵ هەکاری و ئاکرێ درانە ویلایەتی مووسڵ لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە.

ڕووداوی گەورەی سیاسی لەم ماوەیەدا لە کوردستانی باکوور ئەوە بوو بەدرخان پاشا ملی بۆ دەسەڵاتی عوسمانی شۆڕ نەکرد، دەسەڵاتی دەوڵەت سوپاییێکی گەورەی بەفەرماندەیی محەمەد حافز پاشا هەناردە سەر بەدرخان پاشا، لەدوای شەڕوشۆڕێکی گەورە و کوشتار و ماڵوێرانییێکی زۆر و، لە ئەنجامی ئەوەی عیزەدین شێر بۆتانی لایەنی دەسەڵاتی گرت لە دژی بزووتنەوەی بەدرخان پاشا ناچار خۆی بەدەستەوەدا و لەو جەنگەدا کورد ژێر کەوت و بەدرخان پاشا بەدەستبەسەری نێررایە ئەستەموڵ و لەوێوە بۆ شاری مەدینە لە حیجاز و، هەر لەو شارەشدا کۆچی دوایی کرد. بەم جۆرە ئەم میرنشینەش لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم ١٨٤٨دا کۆتایی هات.

ئێزدی وەک توێژێکی گرنگی کۆمەڵی کوردەواری لەو ماوەیەی ئێمە باسی لێوە دەکەین لە کوردستانی باکووردا لە هەموو توێژەکانی دیکەی نەتەوەی کورد زیاتر کارەساتی بەسەردا هاتووە، لە ئەنجامی دژایەتیکردنی دەسەڵاتی عوسمانی بەرامبەر هەموو ئایینێکی دەرەوەی موسوڵمان، لەناو ئەمانەشدا هەڵوێستی بەرامبەر بەئێزدی و یارسان (کاکەیی) لە هەموویان تیژتر بوو. ڕاستە بەربەرەکانی ئایینی جوولەکە و مەسیحی دەکرد، تا دەگەیشتە ئەو پلەیەی حسێب بۆ شیعەش بکا، بەڵام بەربەرەکانی ئێزدی و کاکەیی لە سەرووی هەموویانەوە بوو تا گەیشتبووە پلەییێک محەمەد پاشای ئینجە بەیرەقداری والی مووسڵ لە ژەنگار (سنجار) هەرچی ئێزدی بوایە دەبوو سەری ببڕێ.

لەگەڵ ئەم هەموو گیروگرفتە سیاسی و نەتەوەییيانە و پێوەندی خراپی کورد لەگەڵ دەسەڵاتی عوسمانی، کۆمەڵی کوردەواری لە ژیانی ئاسایی دوور نەبوو لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و خوێندەواری و هەموو لایەنەکانی دیکەی ژیانەوە.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا حوجرەی مزگەوت یەکەمین دەسگای خوێندن بوو، ڕاستە بۆ زانستییە ئایینییەکانی ئیسلام و زمانی عەرەبی دامەزرابوو، بەڵام بەگشتی خوێندەواری پێ دەگەیاند. ئەو خوێندەوارە هەندێ جار زانینی تەنیا بۆ لایەنی ئایینییەکە بەکار نەدەهێنا، بەڵکو ئاوڕی لە زمانی خۆی دەدایەوە و هەوڵی دەدا ئەوەی لە مێشک و دڵ و دەروونیدایە بەزمانی کوردی دەرببڕێ، لەبەر ئەوە لە هەموو کوردستاندا حوجرەی مزگەوت وەک دەسگاییێکی خوێندنی قەومی دەکەوتە بەرچاو، چونکە شاعیرەکانمان لەم دەسگایانە زانستی و زانیارییان وەرگرتووە.

ئەمە و ئەو سامانە بەنرخەی شاعیرانی ڕینیسانسی ئەدەبی کوردستانی باکووری سەدەی شازدەم هێنابوویانە ناوەوە سەرچاوەییێکی گرنگ بوون بۆ خوێندەوارانی سەدەی نۆزدەم و دواتریش.

لە کوردستانی باکوور وەکو کوردستانی باشوور هەر لەو سەدەیەدا بوو تەریقەتەکانی دەروێشی پەیدابوون، ئەمانە ڕەنگدانەوەی بزووتنەوەکانی دەروێشی ناوچەی سلێمانی بوون، لەمانە تەریقەتی نەقشبەندی لە بامەڕنی و تەریقەتی قادری لە بریفکان، بەشێوەییێکی گشتیی ئەم تەریقەتانە پشتگیری دەرەبەگایەتی فەرمانڕەوایی ئۆتۆکراتی عوسمانییان دەکرد، بەڵام لە هەندێ کاتدا بەرژەوەندی ئەم تەریقەتانەی کوردەواری لەگەڵ دەسەڵاتی عوسمانی ڕێک نەدەکەوت، لەو کاتەدا ئەدگارێکی قەومی وەردەگرت و دەبوو بەدژایەتی لەنێوان دەسەڵاتی ئۆتۆکراتی و مافی نەتەوایەتی، ئەمانە لە گەلێ لە هەڵسانەکانی نەتەوەی کورد دەردەکەون وەک شۆرشی شەمدینان و زازا و هی دیکە.

ماوەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم کۆمەڵێک ناوی پرشنگدارمان بۆ دەور دەکاتەوە لە شاعیرانی کوردستانی باکوور، بەڵام شیعری ئەمانە بەقەوارە و هەندێ جاریش بەناوەرۆک نەگەیشتۆتە ئەو پلەیەی بەشی تایبەتییان بۆ تەرخان بکرێ، لەمانە ناوی وەکو بەکر بەگی ئەرزی و مەلا مەنسووری گیرگاشی و شێخ نوورەدینی بریفکانی و میهرەبان خاتوون و گەلێکی دیکە دەکەونە بەرچاو.